

Juhász Ferenc

Dal-szavak

1.

*Piros hajjal
jön a hajnal.*

2.

*Csónakjában a halász
ring, mint szélben a kalász.*

3.

*Esik eső, fúj a szél,
az ősz után jön a tél.*

4.

*Az ember sokáig éljen,
de még álmában se féljen.*

5.

*Boldog lehet,
aki ehet.*

6.

*Igyatok, egyetek,
űzzétek a legyeket.*

7.

*Fogjátok le szorosan,
aki futna álmosan.*

8.

*Itt az ősz,
jön az ősz,
puskával lő
varjat a csősz.*

9.

*Itt a piros,
hol a piros,
A vén vándor
fülig poros.*

10.

*Angyal se lehetne:
jégből a lehelete.*

11.

*Ez a furcsa dáridó:
nyár van, mégis hull a hó.*

12.

*Jaj de furcsa lakodalom:
holt az egész sokadalom.*

13.

*Meghalt az én apám, anyám,
sírjukon sír öregapám.*

14.

*Ne viselkedj se úgy, se így,
de sohase legyél irigy.*

Buda Ferenc

A világ folytatása

Az ország köldökén

Augusztus második felében – hogy pontosan melyik nap, arra bizony már nem emlékszem, de 1963-at írtunk – feleségemmel együtt levonatoztunk Dabásra, s ott a megyei tanács oktatási (vagy művelődési?) osztályán kapott útmutatás szerint szolgálatra jelentkezünk. Pontosabban szólva: szolgálatra egyelőre csak én jelentkeztem, mivel az öt évig tartó tilalom után a magasabb helyről megindított rehabilitációs procedúra csupán az én személyemet érintette.

Dabas, mint tudjuk, nagyjából félúton található Pest meg Kecskemét között, az 5. számú országos főút mentén, annak is a dél-délnyugat felőli oldalán. Jó ideje már, hogy Sárival egyesítve városi ranggal büszkélkedhet, akkor azonban még csak nagyközség, azaz köznapi nyelven szólva falu volt, ám falu létére is járási székhely. (Gondolom, a járások újraalakításával ismét járási központ lett belőle.) Változatos bejegyzésekkel tarkított munkakönyvemet leadtam a járási tanácson, aztán visszaballagtunk a nem épp közeli vasúti megállóba, majd a soron következő vonattal elzötyögtünk Örkényig. Ott leszállván, hamar megtudakoltuk valakitől, merre s miképpen juthatunk Pusztavacsra. Arra ni, mutatta az irányt az illető, hozzáfűzvé, hogy jár oda busz is, de arra várni kellene. Ugyan már! – legyintettünk, majd vígan s gyalogszerrel nekivágtunk az Örkényt Albertirsával – azaz az 5-öst a 4-essel – összekötő kövesútnak.

A vasúti síneken túl egykettőre erdőbe torkollott az út, s hol jobbra, hol meg balra ott kanyargott a fölötte helyenként összeborulóombok takarásában. Közben elhaladtunk egy laktanya kapuja mellett, egy-két kilométerrel odébb elhagytuk az erdészeti bejárót is, majd ritkulni kezdett a rengeteg, s csakhamar megpillantottuk a bal felé mutató táblát a *Pusztavacs 1 km* felirattal. Na, ott leszünk mindjárt – mondogattuk, s nyomban meg is pillantottuk messziről a legszélső házakat. A hosszú bekötőút hamarosan és szinte átmenet nélkül átlényegült a falu főutcájává. Jobboldalt egy földszintes terpeszkedő, nyeregvetős, sokajtós épület húzó-dott hosszan az út mentén, szemközt vele, túloldalt pedig minden valamirevaló település elmaradhatatlan intézménye, a kocsmavonta magára az arra kószalók tekintetét. A főutca túlsó vége – vagyis az eleje – kétfelé ágazott. Középuött egy tágas, bekerített udvaron álló, L alakú, hosszú épületen akadt meg a szemünk. Talán ez lesz az iskola? Igen, az volt. Csakhogy abban egy élő lelket sem láttunk, ráadásul be is volt zárva. Megkérdeztük hát egy járókelőtől, merre találjuk az

iskolaigazgatót. „Ott van ni – intett a templomparkot megkerülő utcán jobb felé –, az iskolában”. Ebből kiviláglott, hogy a pusztavacsi iskola több helyütt működik a faluban. (Utóbb azt is megtudtuk, hogy kissé odébb, a templomon túl még egy tanterem található, a Rákóczi telep elnevezésű külsőségen pedig – amit egyébként mindenki csak a „Bucka” néven emlegetett – még egy kis fiókiskola is működik. Mindez arra engedett következtetni, hogy a vacsiak eléggé szanaszét laknak ott a környéken, másrészt pedig, hál’istennek, nincsenek gyerek híján.) Beóvakodván a megmutatott szükségstanterem ajtaján, egy nyúlánk, valaha szőke, de már őszülő hajú, jó negyvenes forma férfiút pillantottunk meg, aki egy szál fehér atlétatrikóban verejtékezve épp a padokat rakosgatta. „Jó napot kívánok, az igazgató urat keressük.” „Én vagyok az, milyen ügyben keresnek?” Bemutatkozunk. Ő is közli a nevét: „Páll József”. Elmondom neki, hogy a járástól küldtek, itt szeretnék tanítani, s az esetleges további faggatózást vagy puhatolózást megelőzve azonnal, egy szuszra tudtára adom börtönviselt múltamat is. Ez utóbbi hírré az imént még szürkén figyelő tekintete világoskék színre vált, elmosolyodik, majd derűsen, s immár tegezőleg, így szól hozzám: „Na, akkor a legjobb helyen kopogtatsz, mert én meg nevelőtiszt voltam.” Pillanatnyi csend után oldódik a hangulat, s egykettőre tisztázódik az is, hogy kinek hol volt a korábbi „szolgálati helye”: az enyém Állampusztán, az övé meg a rabokat foglalkoztató csolnoki szénbányában, tehát odabent nem sodort bennünket egymás közelébe a sors. A későbbiek során kiderült, hogy Debrecenhez viszont közös szálak fűznek bennünket: jómagam, ugye, önhibámon kívül beleszülettem a debreceniségbe (hogy vajon belenőttem-e, az más kérdés), ő pedig ott végezte az akkortájt középfokú tanítóképzőt még a háború előtt. Elvileg akár találkozhattunk is, ámbar aligha valószínű, hogy egyazon helyszínen ugyanabban az időben megfordultunk: akkoriban én még igencsak aprócska legény voltam. Egy-egy különleges debreceni figura viszont fel-felidéződött későbbi beszélgetéseink során, például Sonkoly István hegedűtanár úré, akit én csupán láttam valaha olykor a Vár utcai Zenede környékén bandukolni, Páll Jóska viszont képzősként a tanítványai közé tartozott, s elmesélte, miként figurázták ki telente, a sütőtökszezon idején. Sonkoly tanár úr ugyanis fölöttébb kedvelte ezt a kiváló csemegét, olyannyira, hogy a piacról hazatérőben nem állhatta meg, hogy a kabátgallérja mögé rejtett hatalmas, háromszögűre vágott, gőzölgő tökébe titkon, még az utcán bele-bele ne faljon. Csakhogy a csibész kölykök egy-egy utca-sarkon vagy kapubejáróban sorra elbújva harsányan rá-ráüvöltöttek: „Pista, tököt eszel?!” – mire szegény feje, akár egy rajtakapott gyerek, riadtan visszadugta a tököt mélyen a kabátja öblébe, úgyhogy mire hazáig ért, csupa sárga lett mindene a nagykabát alatt.

Szóval: ez volt a mi két esztendeig tartó pusztavacsi lakozásunk kezdete – alig másfél ujjnyira az ország köldöke alatt. Hogy mi módon tapintottuk ki a falu köldök közeli helyzetét, arról majd alább, a maga helyén számolok be. Itt még a történet elején tartunk.

Mindenekelőtt a magunk konkrét helyzetét kellett egyenesbe hoznunk. Ennek egyik fele hivatalosan már rendben volt: tanítani fogok az iskola felső tagozatában, mégpedig – egyelőre, míg a több mint hat éve félbeszakadt egyetemi tanulmányaimat levelezőn be nem fejezem – képesítés nélküli nevelőként. „Megkapod

az ötödik osztályt, s magyart tanítasz náluk meg az egész felsőben – közölte velem az igazgatóm. – De ötödik-hatodikban a földrajzot is tanítanod kellene. Mit szólsz hozzá? Esetleg két osztályban még testnevelést, a magadéban meg az éneket. Ezt a többieknél viszem majd én tovább.” A földrajz hallatán megrezdült bennem: ötödikes koromban mennyit kellett kínlódnom ezzel a tudománnyal. Óvatosan megpendítettem hát, hogy én orosz szakos is voltam. „Majd meglátjuk – jegyezte meg. – Azt egyelőre hagyom Balogh Gézánál, különben nem marad neki elég órája.” (Meg kell így utólag vallanom, hogy a földrajzot végül is tanítás közben kedveltem meg igazán, s mivel ilyen szakra jómagam soha nem jártam, feltételezhető, hogy földrajzóráimból a legtöbb hasznom nekem származott...) No, szóval, meglett egyszeriben a beosztásom, s a velejáró tennivalók is körvonalazódtak.

Valahol persze lakni is kell hármunknak, a fejünket azonban emiatt nem fájdtottuk túlságosan: a megyénél, majd a járásnál is kilátásba helyezték, hogy kapunk majd szolgálati lakást. (Hisz falura költözésünk egyik fő indítéka épp az volt, hogy vége szakadhat albérleti nyűglődéseinknek.) „Hogyne kapnátok, – nyugtatott meg Páll Jóska. – Lenn a Szorítóban van egy szoba-konyhás lakás külön bejárátú kamarával, oda máris beköltözhetnek.” A Szorítóként említett falurész hivatalosan a Hunyadi tér nevet viselte, s a község kövesút felőli végén, a kocsmával épp átellenben volt található. Igencsak valószínű, hogy köznyelvi elnevezése szoros kapcsolatban állt a kocsmahivatal közelségével: ez utóbbi intézmény beitalozott vendégei felbuzdult állapotuk tetőpontján rendszerint ide, az utca hosszán elterülő hosszú ház s a mögötte sorakozó disznóólak közé szoríthatták be egymást, hogy megoldást keressenek a ki, kit győz le időről időre visszatérő, örökös dilemmájára. A nép száján használatos ragadványneve olyanmire meggyökerezett a helybeliek körében, hogy Hunyadi térként kizárólag hivatalos iratokban s legfeljebb még levélcímzéseken szerepelt. Nos, e Szorítót kívülről határoló, s a faluba befelé jövet elsőként megpillantott hosszú ház belső oldalán kaptuk meg szolgálati lakásként a középső szoba-konyhát a mellette balról külön ajtón át megközelíthető kamarával együtt. A hosszú ház külső és belső felén egyaránt három-három szoba-konyha s kamara volt, s egy-egy család lakott mindegyikben. Az út felőli elsőben, emlékezetem szerint, Holi Mihályék laktak (Panna nevű eleven, talpraesett kislányuk épp az én osztályomba járt), de hogy a másik kettőnek kik voltak a lakói, arra már nem emlékszem. Belül az első lakás Bata Ferike anyai nagyszüleié volt, s bár ő maga nem itt, hanem a szüleivel a főutcán lakott, gyakorta el-elidőzött az öregeknél Erzsikével, a kishúgával együtt, s édesanyját – aki szintén az Erzsébet nevet viselte – ugyancsak sokszor láttuk a szülői ház, azaz lakás udvarán tenni-venni. (Nem felejthetem el, milyen furcsa érzéssel, a büszkeség s a röstelkedés – vajon megérdemlem-e? – sajátos vegyülékével hallgattam Ferike nagymamája, az anyámkorú Annus néni szájából a nekem címzett, tiszteletteljes megszólítást: Tanító úr.) Középre mi kerültünk, tőlünk balra pedig Kollárék laktak. Bizonyos – nem gazdasági – szempontból a leggazdagabbak közé tartoztak ők Pusztavacson: nyolc gyermekük volt, felnőttkorútól lefelé az alsó tagozatosig. Hét fiú, egy szem lány. „Az úgy volt – sorolta Gizi néni, az anyjuk –, hogy elejében jöttek sorra egymás után a

fiúk, de mi igencsak szerettünk volna egy kislányt is. Hetediknek végre sikerült. Megörültünk neki nagyon. Próbáljuk meg még egyszer, hátha lány lesz az is. De hát a nyolcadik megint csak fiú lett. Többet aztán már nem próbálkoztunk.” Az az egyetlen kislány, Kollár Gizike, szőke hajú, csillogó barna szemű, mosolygós teremtés, úgyszintén az én osztályom tanulója volt, derék, lelkiismeretes, szorgalmas, kedves leánya. Benyitván egyszer hozzájuk a lakásba, láttam, hogy nagy rakás fiú között ott kuporog a bádoglemezzel borított hosszú asztal egyik sarkánál, s a bátyjai meg az öccse zajongásai közepette a másnapi leckéjét írja.

No de a hosszú ház. Méretei, beosztása s az állapotából nagyjából kikövetkeztethető életkora alapján nem volt nehéz kitalálni, hogy hajdan, hajdanán, még a háború előtt (ami 1963-tól visszapillantva még nem is számított oly nagyon réginek) cselédszállás volt, a Coburg hercegi uradalom cselédei s azok családjai számára létesített – ma akár így is mondhatnánk – társasház. (Cseléd-család: lám, milyen szépen szemlélteti a szláv cseljad kétféle jelentésének kettéválását nyelvünkben a szó kétféle alakja!) Helybéliektől hallottuk, hogy a ház eredetileg csikóistállónak épült, s jó ideig akként is használták, mielőtt emberi hajlékká alakították volna át. E hallomás hitelének azonban nem jártam utána, így hát azt – egy napjainkban gyakorta használt kifejezéssel élve – sem megerősíteni, sem pedig cáfolni nem tudom. Annyi mindenesetre ebből az el nem hanyagolható részletből is bizonyosnak látszott, hogy a herceg sokkalta emberségesebb módon bánt a cselédeivel, mint némely tiszán- vagy dunántúli nagybirtokos. Itt mindegyik család külön lakhatott, s az asszonyoknak nem kellett a közös konyhán egymással osztozkodniuk. Utóbb aztán megtudtuk, hogy a hercegi cselédeknek egyéb okuk is volt rá, hogy jó szívvel gondoljanak vissza egykori gazdájukra. Olyannyira, hogy a 45-ös földosztást (amit aztán hamarosan a mezsgyék újbóli egybeszántása, más szóval a téeszésítés követett) meg kellett ismételnie a fővárosból kiszállt földosztó bizottságnak. A vacsiak ugyanis eleinte vonakodtak attól, hogy elfogadjanak egy-egy kis darabot a nagybirtokból: várták, sőt remélték, hogy visszatér a herceg. Térjünk azonban vissza a jelenbe. (Nem a maiba – a 63-asba.)

A konyha padlatát elsimított, igaz, itt-ott kissé már töredezett beton, a szobáét kopott deszkapadló fedte, ezenkívül pedig léckerítéssel határolt kis udvar is tartozott mindegyik lakáshoz. (A mi udvarunk kerítésének külön története van, azt később még szóba hozom.) A ház első felével szemközt, s azzal párhuzamosan, az utcaszélességnyi köz túloldalán szorosan egymás mellé épített sertésólak sorakoztak, ibolyanyílástól a késő őszi fagyok beálltaig ellátván feketén szálldosó legyek millióiival a környékben lakókat. Tágas, beépítetlen térség választotta el a Szorítót a főutca fentebbi szakaszán sorakozó takaros, kertes lakóházaktól, s e térség – így mondom – felénk eső peremén egy meg-megnyikorduló gémeskút s egy szabadtéri sütökemence szolgálta a hosszú házban lakozók elemi igényeinek egy bizonyos részét. („Elemi”-ről szólván természetesen nemcsak a földhözragadt praktícizmus vezet gondolatmenetünket; ezzel egyidejűleg a mitikus őselemekre – kemence és kút esetében a tűzre és a vízre – is utalni kívánunk.) Hogy az egészséges falusi hagyományok akkoriban – alig ötven éve! – még nem haltak ki egészen, az egyebek közt azzal is igazolható, hogy Annus néni időről időre nekiállt dagasztani s kenyeret sütni. Néprajzi-tájnyelvi adalékként azt is

megjegyeztem, hogy a nagy kenyerek után kemencébe rakott kis cipót ilonkának nevezték Pusztavacson, ám e különös elnevezés eredetének magyarázatával adósok maradtak, s eddig még nekem sem sikerült utána járnom. A kúttal kapcsolatosan is fennmaradt egy aprócska epizód emlékezetem rostáján. Egy alkalommal a vizesvödörrel együtt egy békát húztam fel a kút mélyéből. Kislányunk, az akkor épp négyesztendős Julcsika kíváncsian figyelte a vödör peremén lankadtan körbe-körbeúszkáló alvilágszülöttét. „Tessék – szoltam oda neki, majd a békát a vödör hűvös vizéből kiemelve odanyomtam a markába, – vidd be s mutasd meg anyának!” Ő vonakodás nélkül, az utálat vagy az irtózat legcsekélyebb jelét sem mutatva kezébe vette a békát, az pedig csendben, békésen lapult a kislány meleg tenyerében, szemlátomást jobban érezte magát ott, mintsem a kilátástalan mélység sötét és hideg vizeit taposva. Ha már az alanti régiók szóba kerültek, azt is megemlítem, hogy az emberi szervezet mellék-, illetve végtermékeit befogadó műszaki létesítmény, a fenődéskákból összerótt s ugyanezen anyagú fedeles ülőkével ellátott árnyékszék szintén a szemközti soron, a lakásoktól, s főleg a gémeskúttól tisztas távolságban volt elérhető. E körülménynek köszönhetően a szükségből megejtett napi odalátogatások esős, vagy pláne fagyos, zimankós időben fölérték egy-egy kalandos kirándulással. (Annak példaként pedig, hogy a hallgatolagos közmegegyezésen nyugvó megnevezés némely esetben jóval előtte jár az adott körülmények realitásainak, megemlítem, hogy a bensőséges elmélyülésnek eme profán szentélyét mindenki csak véccé gyanánt emlegette, ami – mint tudjuk – a vízöblítéses árnyékszék angol nevéből tömörült betűszó, így hát tartalmilag csupán tél-túl tükrözi a megjelölt tárgy – vagy ha úgy tetszik, fogalom – lényegét.)

Költözködésünk hírül sem járt annyi teendővel s hajcihővel, mint a későbbi évek, évtizedek során annyiszor. Összes vagyónunk s ingóságunk mindenestül elfért egy gépkocsi utánfutóján. A jármű természetesen nem a mienk volt (27 évesek voltunk akkor, s újabb 27 esztendő telt le az életünkben, mígnem a jó szerencse folytán lett egy saját autónk). Hogy miképp s mennyiért fogadtuk fel a fuvarost, arra már nem emlékszem. Furcsa s – mi tagadás – egymással ellentétes érzésekkel gördültünk le zötyögő, szegényes cókókjainkkal a Rózsadombról, vágunk át már nem is tudom melyik hídon a Duna fölött a pesti oldalra, hogy aztán a hosszú Soroksári úton haladva végképp elhagyjuk a fővárost: álmaink s vágyaink színhelyét, ahová kerek három esztendővel korábban menekülésszerűen távoztunk az én szülő- és felnevelő városomból. A helynévtáblát is elhagyván talán megfordulhatott a fejünkben: majd egyszer, valamikor visszatérünk, ám a változás örömteli izgalmait s a várható új lehetőségek azokban a percekben s órákban elfeledtették velünk, hogy néhány hónappal azelőtt – nem túl nagy bizakodással, inkább csak úgy próba-szerencse alapon – beadtunk egy lakásigénylést a fővárosi tanácshoz.

Újonnan elfoglalt hajlékunkban az elhelyezkedés, illetve a berendezkedés nem járt túl sok teendővel. Két fekvőhelyünk volt. Az egyik egy fémvázaz, összecukható tábori ágy, amit nem sokkal azelőtt kaptunk Nagy Lászlótól, s bár eredetileg egy személy használatára készült, akkoriban még ketten is elfértünk rajta. Julcsika rácsos ágya volt a másik. Ezen egy kis mütétet kellett végrehajtanom,

mielőtt ismét a tulajdonos rendelkezésére bocsájtottuk volna. Megszabott méretű, s nem tágítható albérleti szobánkban ugyanis annak idején csak úgy tudtuk elhelyezni, hogy két lábát lefűrészelvén az egyik végét ráhelyeztük a szoba bútorzatához tartozó egyik dívány szélére. Itt viszont a megmaradt másik két lábától kellett a kiságyat megfosztanom, hogy ismét vízszintes helyzetbe kerülhessen. Normálisnak tekinthető berendezés – konyhaszekrény, asztal, szék, takaréktűzhely („magyarán” spór) – a konyhába jutott. S igen: még a szoba jobb sarkába egy kis kályha; ezt, azt hiszem, az iskolától kaptuk használatra.

A tantestület tagjai jóindulatú érdeklődéssel fogadtak mindannyian, napok-hetek alatt szívélyes viszony alakult ki köztünk, néhányukkal pedig az ott töltött idő során baráti kapcsolatba kerültünk.

Nagy várakozással léptem be első alkalommal az osztályba: az én osztályomba. „Hát mégiscsak elkezdhetek tanítani – futott végig az agyamon –, még ha négy évvel később is, mint szerencsésebb évfolyamtársaim, s még ha nem is valamely városi gimnáziumban, hanem csak egy eldugott kis falu iskolájában, ahol egy tanévvel korábban még nem is volt nyolcosztályos, osztott oktatás!” Egy futó pillanatig meglepődtem rajta, hogy annak a szokásos lámpaláznak, ami a nyilvánosság előtt el-elfogott már tizenegy esztendő óta (amikor is egy Petőfi-vers szavalatába belesültem), ezúttal a nyomát sem tapasztaltam. Helyette valami tetterőre buzdító, kellemes izgalom költözött belém, s a várakozásteljesen rám függesztett gyermektekintetek láttán úgy éreztem: bárki hozta világra ezeket a kisfiúkat és kislányokat, mátol fogva ők mind a huszonhatan az én gyerekeim is. Ők úgyszintén megsejdíthettek valamit ebből, mert – persze ki-ki a maga módján s mértéke szerint – hamarosan a bizalmukba fogadtak, s ottlétünk két esztendeje alatt szántszándékkal soha nem szomorítottak el, sőt még a kiskamaszok időről időre elősarjadó, szokásos kis komiszkodásaiban sem részeltettek. Engem legalábbis nem.

Arra a legelső órára az igazgató kíséretében léptem be ötödikeseim közé. Páll Jóska néhány rövid szóval bemutatott a gyerekeknek, majd behúzta maga után az ajtót, s magunkra hagyott bennünket. Mielőtt a nevüket egyenként magam is megtudakoltam volna, szép lassan végigsétáltam a padsorok között, hogy közelebbről szemügyre vehessem őket. Figyelmesen, érdeklődve, ám egyelőre szó nélkül követtek tekintetükkel, bár akadt egy-kettő, aki a kíváncsiságtól sarkallva átkönyökölt a mögötte lévő padra, s egész testével utánam fordult, amikor elhadtam mellette. Az egyik padsor közepe táján egy vézna, sápadt, fakószőke, gyér hajú kislány tűnt a szemembe. Ő volt az egyetlen, aki csak ült ott, kifejezéstelen arccal előregörnyedve a padban, s nem nézelődött, nem forgolódott utánam, csupán a szeme sarkából leste riadtan, ahogy közeledem hozzá. Olyannyira kirívóan szánni való volt szegényke, hogy odaérkezvén mellé egy ösztönös mozdulattal meg akartam simogatni. Amint azonban a kezemet a feje fölé emeltem, ijedtében úgy lelapult a padra, mint fogolycsibe, ha a kánya készül lecsapni reá. „Úristen, – nyilallott át rajtam a megdöbbenés –, azt hitte, hogy nyakon akarom csapni! Vajon hányszor verheték meg ezt a kis teremtest, hogy ennyire retteg még a simogató kéztől is?!“ Azért óvatosan s gyengéden csak megcirógattam a feje búbját, de még akkor is éreztem, hogy reszket a tenyerem alatt.

Kérésemre aztán ki-ki felállt sorra egymás után ültő helyéből, s megmondta a nevét. Érdekes adalékokkal járulhatna hozzá egy jellemtanulmányhoz, hogy ki miképpen hajta végre ezt a roppant egyszerű műveletet, hisz valószínűleg nincs két olyan ember – hacsak nem egypetéjű ikrek vagy beidomított bakák –, aki azonos módon tenné. Kíváncsian figyeltem hát újdonsült – s egyben első – tanítványaimat, s bizony: már a bemutatkozás néhány perce alatt nyomban fény derült egy-két jellemvonásukra. Hisz már az sem egészen mindegy például, hogy ki hogyan áll – szökken, tápázkodik – fel, hogy vidám-e vagy komoly, hangosan, tagoltan mondja-e ki a nevét, vagy csak úgy az orra alatt, dűnnyögve motyogja el, a szemedbe néz-e vajon, vagy kerüli a tekintetedet. És így tovább. Arra például jól emlékszem ma is, hogy Bata Ferike komoly tekintettel a szemembe nézve, világosan tagolva mondta ki a nevét, Gregus Bandi szintén a szemembe nézett közben, de mosolyogva, Holi Panna lány létére is kissé kópésan, már-már vagányosan, Gecser Manyi pedig – sehogy sem találok rá jobb szót – felelősségteljesen adta tudtomra, kinek hívják.

Elégedett lennék emlékezetem jelenlegi állapotával, ha találkozásunk után fél évszázaddal mind a huszonhatuk arcát, nevét s alakját hiánytalanul fel tudnám idézni. Első merítésre tizenhetük nevét sikerült egy lendülettel előhalasznom a mélyből. Néhány nap során ez még kiegészült négy és féllel. (A fél: annak a fiúnak csak az arca s alakja merült fel a homályból, a neve – egyelőre? – még nem.) Reménykedem, hogy a hiányzók is meg fognak jelenni előbb-utóbb azon a belső kijelzőn, amelynek működését nehezen kifürkészhető titkok rejtik előlem.

Családneveik nagy része egyébként nyelvi adalékul szolgált számomra a község újabb kori történetéhez. A település – Vacs – valaha virágzó mezőváros volt a Duna-Tisza köze kellős közepén. Első okleveles említése Wach néven még 1384-ből maradt fenn, alig egy kicsit későbből, mint az én szülővárosomé. Nagyjából akkora forma mezőváros lehetett, mint abban az időben Cegléd, Nagykőrös vagy Kecskemét. A török hódoltság alatt – a nála szerencsésebb (avagy ügyesebben politizáló) Kecskeméttől eltérően – teljesen elpusztult, elnéptelenedett. A török világ előtti egyetlen emléke az úgynevezett pusztatemplom a falu keleti szélén, az imént említett Szorítótól egy kurta hajításhoz található. A település újraéléde a hódoltság után Alsó-Vacs és Felső-Vacs néven kialakult hatalmas területű pusztákat birtokul megkapó Koháryak, illetve a Coburg hercegi család nevéhez fűződik. (A történelmi hűség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a mezővárosaink önállóságának korlátozására irányuló törekvés úgyszintén.) A 18. század második felétől kezdve elsősorban a termőföldben szegény Felvidékről – s ha jól tudom, még Morvaországból – római katolikus vallású, szláv ajkú földműves családokat telepítettek a törökdúlás következtében kihaltak s eltávozottak helyére. Az új népesség jelentős része azonban nem a község, illetve a birtok központjában, hanem az attól kisebb-nagyobb távolságban kialakított majorokban – Antónia-major, Viktor-major, Cset-major, Mária-major stb. – jutott állandó hajlékhoz. A 60-as években, amikor mi odakerültünk, a lakosságnak kb. a fele még ezekben a majorokban lakott, s a gyerekeik is onnét jártak be – akár 5, 6, 8 kilométerről – az iskolába. A telepések utódai a 19. századra nyelvükben is, szokásaikban is egyaránt magyarrá váltak. Egy-két család a nevét is magyarosabb

hangzásúra cserélte, legtöbbjüknel azonban a megtartott családnév máig emlékeztet a hajdan betelepült ősök eredetére.

Greguss, Holi, Holu, Huszák, Kollár, Rehák, Ruzsinszki, Zelenák – ezek a tagadhatatlanul szláv nevek voltak a leggyakoribbak Pusztavacs betelepített lakossága körében. A Holu kivételével mindegyikből akadt az én osztályomban is. Rehák ugyan már csak Radóczira magyarosítva, Holiból meg Gregussból viszont három-három is járt a kezem alá. (Igen, így mondták ezt hajdan a nagyapáink s nagyanyáink: „Én még az öreg tanító úr keze alá jártam.”) A Tóth meg a Papp név szintén előfordult a faluban – nekem is volt egy Tóth Pannám meg egy Papp Ferikém –, az ő családjuk eredete azonban aligha kapcsolható össze a 18. századi szlovák telepésekkel. Volt egy Kitlet Irén nevű tanítványom is, a névből ítélve feltehetőleg német származású apai ősök utóda. Gecser Manyika atyai elődei a törökös hangzású családnévből ítélve viszont minden valószínűség szerint valamelyik Kunságból – esetleg besenyő leszármazottak közül – költözhetek valaha Pusztavacsra. Egyedül a Bata családnév megfejtése okoz még ma is némi gondot számomra. Hangzása alapján bajosan sorolható a szláv csoportba. Lehetne talán kun ez is. Viszont a híres cseh cipőgyárost szintén így hívták: Bata. Az ám: csakhogy az ő neve közepén álló t betűt lágyan ejtették. Egyszóval: akad még itt egy-két bizonytalanság. (Belátom persze, hogy igazából nem ezek a legfontosabb kérdések az életben, életünkben...)

Odaköltözésünk után nem sokkal, még a nyarat töretlenül folytató szeptember elején Julcsika megbetegedett. („Megfázott a gyerek”, mondják ilyenkor szokás szerint, holott a test hirtelen vagy tartós lehülése – főleg nyáridőben – csupán az alkalmas talajt készíti elő valamilyen bakteriális vagy vírusos fertőzésnek.) Előbb csak bágyadt volt a kislány, aztán belázasodott. Le is fektettük. Egy idő múlva riadtan vettük észre, hogy igen furcsán viselkedik: teste időről időre hátrafeszül, félig nyitott szeme fennakad, lélegzete eláll, s kaffogva-fuldokolva kapkod levegő után. Ijesztő látvány volt, iszonyúan megrémültünk. Pillanatnyi tanácstalankodás után kapom a karomba, s azonmód, a délelőtti tanítás után hazatérvén, egy szál klottgatyára vetkőzve, mezítláb rohanok vele a faluba befelé. Feleségem a nyomomban. A több száz méteres út harmadánál utolér motorjával a szolgálatból hazatérő rendőr (ó, hogy is hívták, már nem emlékszem), lefékez: „Hová?” – kérdezi. „Az orvosi rendelőbe!” – lihegem. Int, hogy üljek föl mögé a gyerekekkel együtt a csomagtartóra. „Kapaszkodjon!” – figyelmeztet. Nincs rendelési idő, ám az orvos, dr. Róna szerencsére épp otthon van, s – mi sem természetesebb számára – nyomban a rendelkezésünkre áll. Közben a feleségem, aki gyalogszerrel nyargal a nyomunkban, maga is bezuhan az ajtón. Kapkodva elhadarjuk, mi a helyzet. Róna doktor komolyan bólogat, maga is szemügyre veszi a kislányunkat, majd behívja a feleségét – aki egyben az asszisztense –, s törzsborogatást készített vele a kicsinek. Végül injekciót vesz elő, s biztos kézzel, gondosan beadja. Julcsika pillanatok alatt megnyugszik, teste ellazul, szeme lecsukódik, s mélyen, egyenletesen lélegezve hamarosan álomba merül. Miután valamelyest mi is magunkhoz térünk a rémületből, az orvos elmagyarázza: „Ez a valóban riasztó benyomást keltő állapot az úgynevezett eklampszia, más szóval lázgörcs. A következőképp jön létre: a lázat, mint tud-

juk, közvetlenül a nyúltagy hőszabályzó központjában fellépő gátlás váltja ki. Ez a hőszabályzó központ pedig ott van a légzést irányító központ közelében. Na már most, kicsi gyermekeknél, elsősorban csecsemőknél ennek a két központnak a helyi differenciálódása még nem ment végbe tökéletesen, köznapi nyelven úgy is mondhatjuk, hogy túl közel vannak egymáshoz, ezért a hőszabályzó központ gátlása irradiálhat, azaz kisugározhat, kiterjedhet a légzőközpontra is. Hát emiatt lép föl a légzészavar.” „S ilyenkor mi a teendő?” „Legelőször is a testhőmérséklet gyors csökkentése. Ez legegyszerűbben a törzsborogatással érhető el.” „És az injekció?” „Az nyugtató hatású készítmény volt: Sevenal, persze, a páciens testsúlyának megfelelő dózisban. Legcélszerűbb azonban, mint mindenben, itt is a megelőzés: a láz maga a szervezet egyik védekezési mechanizmusa, de résen kell lenni, s nem szabad engedni, hogy a kicsinyek láza hirtelen felszökjön.” Csendesen beszélgetünk tovább, de Julcsika közben ébredszik: „Éhes vagyok!” – szólal meg panaszos, vékony hangon. Mindannyian fellelegzünk: ha ehetnékje támadt, biztosan megmarad! „Megyek, sütök neki tojást – szólt mosolyogva a doktor felesége –, nincs itt már semmi baj.”

Hát így kerültünk mi hamarjában ismeretségbe – majd egész ottlétünk ideje alatt barátságba – Pusztavacs s a kiterjedt vacsi puszták húséges, lelkiismeretes háziorvosával, doktor Róna Istvánnal.

A későbbiek során elmesélte, hogy 56 tájékán kimentek szerencsét próbálni a tengerentúlra, Kanadába. Már a két gyerekük is odakint született. Kérdésekre, hogy aztán milyen világ volt arrafelé, Pista mindössze ennyit mondott: dolgoztunk, jól éltünk, semmi különös gondunk nem volt. „Akkor hát miért jöttetek vissza?” „Azért jöttünk haza – válaszolta –, mert nem tudtunk beleszokni, hogy ott mindennek a pénz a fokmérője.” (Igazából szóba sem kellene hoznom, ám épp e legutóbb idézett kijelentés kapcsán kapóra jön, hogy a faji előítéletekkel terhelt okulás végett mégis megemlítem: dr. Róna István zsidó származású volt. Félő persze, hogy a zavaros látásúakra a tények sem hatnak.) Körorvosi sokrétű megfigyeléseinek, gazdag élményeinek sorát és tanulságait valódi írói vénával vetette papírra. Ebből születő, kitűnő könyve nyugdíjba vonulása után látott napvilágot, a szerző kiadásában. Ajánlom mindenki figyelmébe, akit érdekel a szó szoros értelmében testközlelől megismert hazai valóság egy jellemző metszetének hitelesen és szeretettel megrajzolt ábrázolása.

Az a hajdani szeptember még egy jelentős eseményt tartogatott számomra: a Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában megjelent első verseskötetem, a *Füvek példája*. (Rálapozván a könyv impresszumára, elrövedek a példányszámon: 1250, azaz ezerkétszázötven; s ez abban az időben nem számított soknak. Az is újra tudatosul bennem, hogy szülővárosom – s egyben az ország – legrégebb óta folyamatosan működő üzemében, az Alföldi Nyomdában nyomtatták.) Délelőtt, tanítási időben érkezett meg az egy híján 30 tiszteletpéldányt tartalmazó könyvcsomag. Az az egy hiányzó példány a kötet szerkesztőjét, Varga Lajosnét illette meg (akit különben a Gógös Gúnár Gedeon és egyéb hasonló zsánerű művek szerzőjeként Varga Katalin néven ismertek meg az egymás után felnövekvő nemzedékek). Kötetbe szánt verseim sorsát azonban nem ő, hanem Juhász Ferenc vette kézbe annak idején, s elsősorban neki köszönhetem, hogy négyesztendőnyi

várákozás után – ami akkoriban nem számított igazán hosszúnak, főleg egy hoz-
zám hasonló „rovott múltú” szerző esetében – végre napvilágot láthatott.

Többszörösen késleltetett pályakezdeménynek e fontos állomásához elérkezvén,
ha futólag netán eszembe villant is, de túl sokáig aligha tépelődtem afelől, hogy
Petőfi ennyi idős korában már minden művét megírta, sőt porhüvelye is a föld
alatt pihent. Egyszerűen csak örvendtem annak, hogy végre van már egy saját
könyvem, aminek egyedül magam vagyok a szerzője. S annak is, hogy dicsó elő-
dömtől-elődeimtől eltérően én még élek. Nem minthogyha lenéztek volna annak
előtte, ám a könyv megjelenése után még a kollégáim szemében is mintha nőttem
volna valamelyest. Persze lehet, hogy csupán én képzeltem efféle róluk – vagy
magamról. Némi elégtétellel töltött el az is, hogy Apám, aki az én megátalkodott
költői tevékenységemre – Anyámmal ellentétben – kezdetől fogva kétellyel
tekintett, e legelső könyvem kézbevételekor már odáig jutott az elismerésben,
hogy rábólintva kijelentette: „Na, ez azért már valami.”

Kötetemnek jó visszhangja támadt. (Igen: akkoriban a verseskötetek – még
az elsők is – országos visszhangot keltettek.) Sorban jelentek meg a többnyire
elismerő kritikák, recenziók róla. A legfrissebb, leggyorsabb Nádor Tamásé volt:
szemfüles módon ő még megjelenés előtt, a levonatból olvasta el a kötetet, s
annak megjelenésével egyidejűleg tette közzé méltatását az *Új Írásban*. Ám a töb-
bieké is – Borbély Sándoré a *Jelenkorban*, Imre Kataliné a *Könyvben*, Juhász Béláé
az *Alföldben*, Kaposi Mártoné a *Tiszatájban*, G. Szabó Lászlóé a *Népszavában*,
Bényei Józsefé a *Napjainkban*, Horgas Béláé a *Kortársban*, Ladányi Mihályé az *Élet
és Irodalomban* s Kiss Ferencé a *Kritikában* – napvilágot láttak még annak az évnak
a végén vagy a következő esztendő első harmadában. (Nemrég tudtam meg,
hogy 25 éve elhunyt barátom és költőtársam, Ratkó József elismerő recenziója
úgyszintén az elsők között látott napvilágot a Szabolcs-Szatmár megyei napilap,
a *Kelet-Magyarország* művelődési rovatában, mégpedig épp november harmadi-
kán, a születésem napján. Személyesen akkor még nem találkoztunk.)

Itt emlékezem meg arról, hogy ekkortájt, vagyis fél évszázada kaptam
Szegedről a legelső levelet Ilia Mihálytól is.

Verseskötetem híre nyomán hamarosan elkezdtek hívogatni író-olvasó találko-
zókra. Az első ilyen meghívás Ceglédre szólt. A város irodalomkedvelő értelmi-
ségi társasága nevében Zoltán Zoltán írta a meghívó levelet, őrajta kívül a már rég
elhunyt Maczelka Tivadar nevét és alakját őrizte meg az emlékezetem. Hozzájuk
aztán később is vissza-visszatértem, hol egymagam, hol pedig másokkal, például
Ratkó Jóskával, Berda Józseffel együtt. (Berda egyébként évekig szinte hazajárt
Ceglédre, utóbb még egy jó kis kocsmát is elneveztek róla, kár, hogy az emlí-
tett társaság szétszéledése, s részint kihalta után Cegléden az a fajta irodalmi
élet a Berda-kocsmával együtt elsüllyedt a múlt idő mély homokjában.) Hívtak
aztán időközben máshová is, hol erre, hol arra, Szolnoktól Miskolcig, Pestől
Nyíregyházáig, s ha egy mód volt rá, örömmel tettem eleget e meghívásoknak.
Mi tagadás: öntudatomat, már-már hiúságomat táplálta, hogy sok helyütt szá-
mon tartanak, s hamarosan sikerült felülkerekednem a nyilvánosság színe előtti
korábbi lámpalázás állapotomon is. (Ebben persze sokat segített a gyermekek
közti mindennapos nyilvánosság is.) Meg kell említenem, hogy igazgatóm soha

nem akadályozta irodalmi kiruccanásaimat még akkor sem, ha azok lecsíptek néhány órát a tanítás idejéből. Kollégáim pedig – a kölcsönösség elve alapján – jó szívvel vállalták távollétemben a helyettesítéseket. Akadt aztán a meghívások sorában egy olyan is, ami utóbb igencsak sorsdöntőnek bizonyult. Erre azonban a Pusttavacson eltöltött második tanévben került sor, térjünk hát vissza később rá.

Időm és erőm nagy részét a tanítás meg a létfenntartás gondjai foglalták le, így hát írás tekintetében – legalábbis mennyiségileg – nem mondhatom túlságosan termékenynek pusttavacsi két esztendőmet. (Minden bizonnyal akkortájt rögzült meg bennem az a lírai szűkszavúság, amit az irodalomkritika később – hol elismerőleg, hol pedig elmarasztalólag – végképp hozzákötött a nevemhez.) Talán nyolc verset, ha írtam az ott megélt idő során, statisztikai elosztásban számolva negyedévenként egyet-egyét. Egy részük közvetlenül az ottani élményeimből fakadt (*Mély sár, Erdő, falu*), akad azonban olyan is köztük, amelynek soraiból – igaz: áttételesen – 56 emlékének visszhangjai sejlenek elő (*Kutya a társam*; ezt 1964 őszén írtam, de akkortájt sehol, még a híres három T határait feszegető s az én munkáimat kezdettől fogva jóakarattal kezelő *Új Írás*ban sem jelenhetett meg, csak kereken három év múlva, 1967 októberében, a *Forrás* elődjének számító *Kiskunság*ban, s akkor sem némi kis előzetes bonyodalom nélkül.) Ha kevés, ha sok e néhány vers, úgy hiszem, ötven év távolából visszatekintve is jó lelkiismerettel vállalhatom mindegyiket.

A kísérletező kedv s az útkeresés ösztöne időközben arra is rávitt, hogy a szépprózával megpróbálkozzam. Két-három novella jött világra ennek során. El is küldtem mindet Juhász Ferencnek. Ferenc alighanem megfélemedezhetett róluk. Utóbb magam is. Hosszú évek múlva egy kedves, baráti hangú levél kíséretében küldte vissza opusaimat: „Kedves Feri! Fiókom rendezgetése közben találtam rá szép novelláidra” – stb. Mit mondjak? Áldottam, s azóta is áldom a jó szerencsét Juhász Feri akkori feledékenységéért: azok a novellák – vagy mik – bizony bűn rosszak voltak.

Ráadtam fejem az értekező prózára is. Az *Új Írás* írt ki pályázatot az ifjúság, főként a fiatal értelmiség helyzete témájában. Nagy lelkesen nekigyürköztem hát, s megírtam én is a magamét. A mintegy nyolc nyomtatott oldalnyi elmélkedés a folyóirat 1965/1. számában jelent meg Bizalom és őszinteség cím alatt. Elnéző jóindulattal tekintek vissza vénültöm mind szorongatóbb s mind kényelmetlenebb fedezékéből arra a huszonéves fiatalemberre, aki hiányos előképzettségére és hézagos élettapasztalataira támaszkodva le merete írni s közreadni kiforratlan gondolatait. Nem tudom, hogy magán a szövegen ma vajon változtatnék-e; mindenesetre a címet kicserélném egy sokkalta találóbbra, mondjuk valami effélére: „Naivitás és jóhiszeműség.”

Egyszer-egyszer a műfordításba is belekaptam. Az Európa Kiadó megbízásából például 20. századi bolgár költők – Razcvetnikov, Bojadzsiev – verseinek magyarul való megszólaltatását vállaltam el egy bolgár antológiába. Csaknem ezer sornyi anyagot küldött el a kiadó: az eredeti bolgár szöveget meg a nyersfordításokat. A több mint féléves határidő jóvoltából e munkám nagyja a nyári szünetre jutott. Apósomék fonyódi nyaralójában töltöttük a nyári heteket, s én reggelente a fordítanivalóval, papírral-ceruzával meg némi étellel levonul-

tam a Balaton-part egyik félreeső nádasának napverte fövényére (vajon találnék-e manapság olyan zavartalanul nyugalmas zugot arrafelé?), s a bolgár költészet késő romantikus strófiáival bíbelődve napestig ott fetrengtem a kagylótörmeléktől csillámló homokon. Az elvállalt anyagnak mintegy harmadából sikerült magyarul is ép hangon szóló verseket kalapálnom. Megkönnyebbülve, ám magammal elégedetlenül adtam le az elkészült munkát, csendesesen eltökélvén, hogy ilyen rabszolgamunkát én többé el nem vállallok. (Álltam is e fogadalmat mindaddig, mígnem vagy öt esztendő múlva rátaláltam a cseremis, majd a török népköltészetre.)

A tanításban, a gyerekekben viszont sok örömet leltem. Persze gondot is: félbeszakadt tanulmányaim miatt számos esetben csak a nyers tapasztalatokra s ösztönös megérzéseimre voltam utalva. Nagy szerencse, hogy a kölcsönös bizalom hamar kialakult köztünk, s ez esetenként ki-kitöltötte a pedagógiai tudás hézagait. Ezeknek a serdülni kezdő lánykáknak és kiskamaszoknak a többsége nem neveletlenül jelent meg az iskolában, az emberek közti viselkedés alapvető követelményeit még picinyke korukban, odahaza elsajátították – a serdülőkorral járó kisebb-nagyobb kibillenések náluk inkább csak 13–14 éves koruk táján jelentkeztek –, sőt jó néhányuk nagyjából azzal is tisztában volt, hogy hol a helye s mi van – vagy mi lehet – rábízva a közösség táguló köreinek (család, iskola, falu) belül. Természetesen benne éltek a maguk külön, gyermeki világában, minthogy azonban a felnőttekének is a részesei voltak (magyarán: általában kinek-kinek megvolt a maga korához s képességeihez szabott feladata), korukhoz mérten a többségük felelősen tudott gondolkodni.

Jómagam azon iparkodtam, hogy egyfelől – bármilyen életpályára készülnek is – ne kelljen majd felnőttként a helyesírási hibáik miatt röstelkedniük, másrészt pedig a tananyagban foglaltakon kívül – esetleg ahelyett – kapjanak valami többletet irodalomból, főleg költészetből is. A kislányok között akadt néhány, akinek kiváló „vevő- és leadókészüléke” volt a versre. Közülük egyet-kettőt kiválasztván járási szavalóversenyekre neveztem be őket, 65 tavaszán éppenséggel József Attila kerek évfordulója kapcsán, s jó lelkiismerettel mondhatom: nem vallott szégyent miattuk a pusztavacsi iskola. (Itt jegyzem meg: főleg József Attila tananyagban nem szereplő művei közül szemeltem ki egyet-kettőt, továbbá Nagy Lászlótól *Az örök hűány köszörűjén* című, 1955-ben írott verset – ezt Geccser Manyikára bízam, ma is hallom a hangját, ahogy megilletődve, nagy átéléssel mondja –, egy másik alkalommal pedig a magam *Lennék kisgyermek* című versével indítottam el egy hetedikos kislányt, akinek csupán azért nem ítélték oda az első helyet, mivel a zsűri szerint – úgymond – „nem az ő életkorának megfelelő a vers.”)

Akadt azért olykor egy-egy elképesztő tapasztalatom is. Tanév elején a készségek felmérését célzó leíró fogalmazást írtam az én ötödikeseimmel. Címe ez volt: A mi falunk. A gyerekek nagy többsége tárgyyszerűen, takarosan, néhány meglepő szemléletességgel sorolta el, milyen is ez a Pusztavacs, s mi minden található a környékén meg benne. Nos, az a kislány, aki a legelső órán az ok nélkül feltételezett nyaklevestől rettegve lelapult előlem a padra, ám az együtt eltöltött délelőttök során fokozatosan visszanyerte bátorsága (ha volt neki ilyen valaha) maradékát, a következő mondatokat olvasta fel a füzetéből: „A mi falunk

a vegyesbolt mellett fekszik. A mi falunk egy vegyesbolt. A mi falunk egy orvosi rendelő. A mi falunk egy kocsmá.” Felolvasása előbb ámulatot, majd kicsattanó kacagást váltott ki az egyre feszültebben fülelő hallgatóságból. „Az ám, kocsmá! A mi falunk kocsmá!” – kiáltozták innen is, onnan is, harsány derűvel. Ők aztán pontosan ráérezhettek e mondat vaskos valóságtartalmára, s a benne rejlő akaratlan ironiára. Üggyel-bajjal tudtam csak lecsendesíteni őket. Néhány hónap múlva, amidőn afféle témazáróként a János vitézről írtam velük elbeszélő fogalmazást, ez a kislány – a nevét nem írom le ide: nem szeretném tudtán kívül, s fél évszázad múltán sem megszegyeníteni – ismét remekelt egyet. E dolgozatának a végét idézem (mint előbb, úgy most is a helyesírási hibák mellőzésével): „Ment, mendegélt János vitéz. Találkozott a zsványokkal. Hová mész, Jancsi? Megyek kipucolni az Iluska sírjánál. Belépett, bekopogtatott. Az asztalon volt egy kancsó bor és egy tál kirántott hús. És nagy búsan ballagott haza.” Az osztály kitörő hahotája ellenére engem aggodalom szállt meg M... – ó, szándékom ellenére kis híján leírtam ide a nevét! – értelmi fejlettségét illetően. Fogtam hát a két fogalmazást s átballagtam velük Róna doktorhoz. Ő figyelmesen, s néha egyet-egyet bólintva, olykor meg a fejét csóválva elolvasta mind a kettőt. „Mit szólna hozzá? Valami baj lehet ezzel a kislánnyal itt” – s mutatóujjammal megkopogtattam a homlokomat. „Határeset – válaszolta. – Jól ismerem a családot. Az apja tanácselnök volt a faluban, s amióta én itt vagyok, mindig ivott. Alkoholista. Ezt sányli ez a kislány a születése, sőt szerintem már a fogantatása óta. No meg persze azt, ahogy az apja bánik vele.” „Nem kellene – kockáztatom meg kissé bátortalanul a kérdést –, nem kellene vajon valami másféle intézménybe helyezni?” „Semmiképpen – nézett rám komolyan Róna Pista. – Jobb, ha a megszokott környezetében marad, a többiek nyomában haladva itt még kinőheti ezeket a kis rendellenességeket. Egyébként van egy kishúga is, alsó tagozatos, s annak semmi baja.” Ennyiben maradtunk. A kislány aztán a többiekkel együtt kijárta a nyolc osztályt, de hogy utána mi lett vele, s mi lett belőle, annak a híre egyelőre nem jutott el hozzám.

A néhány lappal főntebb említett léckerítésünkre egyébként e kislány édesapja tette rá a kezét. Egy napon levél vár bennünket odahaza. (Akkor már a feleségem is dolgozott: az óvoda vezetését bízták rá, így a nap nagyobbik részét mindketten – illetve hárman – otthonunkon kívül töltöttük.) A levél kurta és tárgyyszerű, mellőzi nem csupán a bevezetést, de a megszólítást is. Rövid volta miatt szó szerint tudom idézni ma is: „A lakás előtt álló kerítés az én tulajdonom. Elszállítom.” Dátum, aláírás. Mutatom másnap a levelet az igazgatónak. „Korábban ők laktak ott, ahol most ti – mondja –, azért pályázik a kerítésre.” „De valóban elviheti?” „Ugyan már!” – legyint Páll Jóska. Délután, mire hazatértünk, a kerítésnek csak a hült helye fogadott bennünket. Bosszankodtam ezen az alávalóságon, ám aztán – épp a kislánya, az én tanítványom miatt – hagytam a fenébe az egészet. Attól a naptól fogva mindvégig még nyitottabbak lettünk a falu felé. Csupán a ruhaszártó huzal túlsó végét kellett vagy másfél méternyivel megtoldva, a hiányzó kerítés oszlopa helyett a portánk előtt álló fához rögzíteni. (Ami viszont a kerékpáron elhaladókat kellett óvatosságra készítse.)

Hangnemet váltva, örömmel hadd dicsekedjem: nevelői tevékenységem nyomán, a pusztavacsi gyerekek jóvoltából, sportsikerek is születtek. Említettem,

hogy a magyaron meg a földrajz egy részén kívül a testnevelési órákat is rám osztotta az igazgatóm. „Befutott” költő létemre sem éreztem ezt rangon alulinak, inkább magam is örömmel mozogtam a gyerekekkel együtt, miközben őket meg-megmozgattam az iskola udvarán vagy a falu alatti gyepen. Mozogni szinte mindannyian szerettek, jó néhányuk pedig igen jó fizikai adottságokkal rendelkezett. (Persze ők még nem telepedtek le a számítógép vagy a tévé elé, s egyéb értelmes tevékenység híján az okostelefon billentyűit sem nyomogatták naphosszat, viszont gyalogszerrel, vagy jó esetben kerékpárral jártak be a falu legtúlsó szegletéből meg az öt-hat kilométernyire lévő majorokból, s a több ezer hektárnyi erdőben is gyakran meg-megfordultak; arról nem szólva, hogy a legtöbb családban a gyerekekre is kiosztottak valami hasznos munkát.) Nyomban észrevettem, hogy egy-kettő ezzel vagy azzal kitűnt közülük. Volt például a hetedikesek között egy akkor még majdhogynem apró termetű legényke, Erős (vagy Vas? már nem is tudom) Jancsi, aki azt a kis, keményre kitömött bőrlabdát több mint 50 méterre hajította. Osztálytársa, a nála fejnyivel magasabb, hosszú karú Holu Gyurka pedig túldobta a 70 métert is! Csak ámuldoztam rajta: micsoda kiváló atléta vagy kézilabdás válhatna belőle! Leginkább azonban az én osztályombeli Tóth Annával büszkélkedtem. Panna a korának megfelelő, átlagos testmagasságú, első pillantásra talán nem is kifejezetten futásra termett, de eltökélten kemény akaratú kislány volt. Hosszabb távokon nem volt nála jobb futó az osztályban – akár a fiúkat is beleértve. A 64–65-ös tanévben, tehát már hatodikosként elindítottam a járási sportversenyen. Korosztályában nagy fölényrel győzött 1000 méteren. Hirtelen jött ötlettel megkérdeztem tőle: „Pannám, van egy jó fél órád, hogy kifújd magad, utána elindulnál-e a középiskolásokkal is?” „Igen, tanár bácsi – bólogatott lelkesen, kipirulva –, megpróbálom!” Az utolsó tíz métereket együtt futottam vele a pálya szélén, s ő a nagyok között is állta a sarat: a győztestől alig lemaradva beért másodikkal! S el ne feledjem: Tóth Panna a tanulást is komolyan vette, a legjobbak közé tartozott.

Hogy őszinte legyek, mielőtt szóba került volna Pusztavacsra költözésünk, ennek a kis, eldugott zsákfalunak – akárcsak az előző, ám végül kútba esett esélyünk helyszínének, Perőcsénynek – mi még a hírért sem hallottuk. Sem az apró településeket is feltüntető autóatlaszunk nem volt, sem pedig megyetérképünk, a diákkorom óta már-már ronggyá lapozgatott iskolai atlaszomban pedig csak a hűlt helyét lehetett látni. Az viszont a szemembe ötlött azonnal, hogy a falu igencsak ott lehet az ország közepe táján. Nem hagyott nyugton a kíváncsiság, s egy földrajzórára azt a feladatot tűztem ki a gyerekeknek, hogy vágják ki kartonpapírból Magyarország vaktérképét. „Kész van mindenkié?” „Igen!” „No, akkor vegye elő ki-ki a körzőjét, s annak a hegyére tűzve próbálja úgy kiegyensúlyozni ezt az üres térképet, hogy se erre, se arra, semmilyen irányba el ne billenjen!” Közben én is addig-addig kísérleteztem a magaméval, míg csak meg nem maradt vízszintes állapotban. „Most illesszék rá az atlaszon Magyarország térképére úgy, hogy pontosan egyezzenek a körvonalak! Sikerült?” „Igen!” „Akkor hát szúrjátok át rajta a körzőt, majd emeljétek le az egészet az atlaszról, s vegyétek szemügyre, hová bökött a körző hegye!” „Ni, csakugyan! – hangzott fel innen is, onnan is. – Itt van a lyuk közepén, Orkény meg Irsa között!” Hát így szúrtuk ki

(a szó szoros értelmében), egyszerű tapasztalati úton, hogy Pusztavacs valóban a Trianon utáni Magyarország köldöke táján fekszik. (Tőlünk függetlenül – s persze, a mienknél szakszerűbb eszközökkel – később geodéták is kimérték s megjelölték Pusztavacs határában Magyarország földrajzi középpontját. Fából ácsolt emléktorony épült emlékeztetőül, sőt néhány évig országos népünnepélyt is szerveztek oda nyaranta, popkoncertekkel, nagy eszem-iszommal. Ez utóbbiak azonban – úgy tudom – az efféle rendezvények nem kívánatos velejárói miatt egy idő után abbamaradtak.)

Hiányos, sőt csonka maradna emlékezésem könyve, ha kimaradna belőle a vacsi erdő. Ez a túlnyomórészt vegyes lombos fafajokból s helyenként telepített erdei meg feketefenyőkből álló, több ezer hektárnyi rengeteg annak a valaha csaknem egybefüggő, kiterjedt erdőterületnek a közepe táján található, amely Nagykőröstől kezdődően húzódik északnyugati irányban fölfelé, egészen Pest alá, az autópálya körgyűrűjéig. (Odaköltözésünk idején, s utána is jó darabig persze híre-hamva sem volt még az autópályának, s az erdő meg a termőföld mértékegységeként is inkább a kataszteri holdat emlegették, mintsem a hektárt.) A pusztavacsiak létalapját részben ez az erdő biztosította. Sokan dolgoztak – elsősorban férfiak – az erdőgazdaságban, ám az erdő közelsége a megélhetés költségeinek némi mérséklését tette lehetővé mások, főleg a szegényebbje számára is, ha, mondjuk, nem röstelltek ki-kijárni tüzelőnek való hullott ágért, vagy például gombáért. (A magas tönkön álló, kalapnyira megnövő őzlábgombából mi is sokat szedgettünk, ha szezonja volt, egyéb fajtával azonban kellő hozzáértés híján nem mertem próbálkozni.) Ezenfelül gazdag vadállomány kóborolt a vacsi erdőben, elsősorban őzek meg dámvadak. Ősszel, úgy október közepe-vége felé, nap mint nap puskadörrenésektől visszhangzott a környék: megérkeztek a nyugat-európai, főleg holland meg nyugatnémet vadászok, hogy kilőjék – jó pénzért, persze – az évi trófeáikat. Némi apróvad – fácán s mezei nyúl – is került terítékre ilyenkor, a fő célt azonban az agancsos-lapátos rőt vadak jelentették. Egyszer megtudakoltam: kifélék-mifélék ezek az úri vadászok, hogy egy-két pár elágazva nőtt csontdarabért hajlandók guldenben s nyugatnémet márkában a busás árat megfizetni, nem is szólva az itt-tartózkodás egyéb költségeiről. Bankárok? Gyáriparosok? „Ugyan már – hangzott a válasz –, azok nem ide járnak vadászni, hanem Alaszkába meg az afrikai szafarikra!” „Akkor hát?” „Ezek csak afféle szolid polgárok: mérnökök, nyugdíjas tanáreberek, középosztálybeli tisztviselők.” Elgondolkodtam rajta: vajon akad-e az én hasonló beosztású ismerőseim között akár csak egy is, aki megengedhetne magának egy ilyen trófeakilövéssel egybekötött őszi kirándulást idehaza, a vacsi – vagy bármelyik – erdőben. Azon viszont nem sokat kellett töprengennem, hogy megvilágosodjék előttem, mi volt a kádári rendszer Nyugat felé irányuló csendes nyitásának egyik fő célja és indítéka: hát persze, hogy a nyugati, a kemény valuta! S vadásztatással még mindig olcsóbb volt megszerezni azt, mint ráfizetéses gyárüzemek működtetésével és fenntartásával. Az elejtett vadak húsból egyébként, némi összeköttetés révén, lehetett saját fogyasztásra vásárolni. Egyszer mi is vettünk vagy két-három kilónyt, igen jó pörkölt készült belőle. Ám ha kézzelfogható haszon – tavasszal gyöngyvirág, eső után gomba, őszi utóján a dércsípte kőkény – nem származott volna abból az erdőből, akkor is jólesett egy-

szer-egyszer járni benne. S ez az „egyszer-egyszer” lépten-nyomon bekövetkezhetett, még ha nem szántunk is külön időt a kirándulásra, hisz Örkényből hazafelé jövet nem mindegyik vonathoz kaptunk autóbusz-csatlakozást, a kövesút pedig – a legelejét s a legvégét leszámítva – falutól faluig erdőben vezetett. Első telünkön különleges, korábban soha nem tapasztalt élményben volt részünk az erdő meg a nem mindennapi időjárás jóvoltából. A hirtelen jött, hatalmas havazásra következett egy váratlan enyhülés, majd arra még aznap éjszaka egy roppant erős lehülés. A kora délutáni órákban félig-meddig folyóssá vált hőtömeg ráfagyott a fák ágaira, ezt tetézte még a párás, fagyos levegőből kicsapódott zúzmara, s a rájuk nehezedő jégpáncél egyre növekvő súlya alatt az ágak elkezdtek töredezni. Előbb csak a vékonyabbak, majd a vastagabbak, főleg a lazább szövetű puhafáké, végül a tölgyeké is. Egy-egy visszhangzó csattanás hallatszott eleinte innen-onnan az erdő felől. „Ugyan mi lehet ez? – találgattuk. – Ki az, aki ilyenkor, ilyen időben kimegy vadászni?” A fagy fokozatos erősödésével a fel-felcsattanó dörrenések is egyre hangosabbá s gyakoribbá váltak, már-már olyan volt az egész, mintha egy nem is túlságosan távoli tűzharc fenyegető hangjai ostromolták volna a dobhártyánkat. Virradatra végül elcsendesedett ez a szokatlan, riasztó zenebona, s a kövesúton az erdőig kiballagva szemügyre vehettük, mit hagyott maga után: mintha csak égháború söpört volna végig a tájon, földig leszakadt ágak tömkelegétől vált járhatatlanná az erdő alja keresztül-kasul mindenfelé, az út menti jegenyenyárok fölfelé törő ágai pedig körös-körül ívben széthajolva: jéggé dermedt szökőkút képét mutatta valamennyi. Gyönyörű s megdöbbentő volt a látvány, sokmillió a kár. Az erdő azonban begyógyította a maga sebeit, s ősze beálltáig azok a jegenyefák is újból kiegyenesedtek.

Itt jegyezném meg némi álszerénységgel: a vacsi erdő korántsem általam került először kapcsolatba az irodalommal. Még csak nem is a velem egyazon esztendőben Pusztavacson született – ám sajnos, jó pár éve már elhunyt – Parancs János költő pályatársam révén. Hanem a testi valóját tekintve úgyszintén néhai, ám művei által már régtől fogva halhatatlan Katona József uram jóvoltából, aki városi főügyész korában (úgy hírlík: talán nem is mindig a maga jókedvéből, inkább csak a tisztjével járó illendőségből) ki-kijárt ide Kecskemétről hivatalbeli kollégák társaságában az őszi vadászat s az újbor évadján az életét múlatni.

Tanári-tanítói tevékenységünk túlterjedt az iskolaköteles korú gyermekhad pallérozásán, a hét bizonyos napjain (pontosabban: estéin) felnőtteket is oktattunk. Néhányuknál munkaköri feltétel volt a nyolc általános elvégzése, mások pedig, például a közeli laktanyában sorkatonai szolgálatukat töltő fiatalok – valószínűleg némi parancsnoki rábeszélés hatására – a leszerelésig hátralévő idő értelmesebb kihasználása végett ragadták meg a kínálózkodó alkalmat. Többletmunkát jelentett ez számunkra, de csináltuk zúgolódás nélkül, s nem csupán azért a csekély túlórapénzért: némi változatosságot hozott mindennapjainkba, hogy ezekkel a meglett korú tanítványokkal másféle kapcsolatot lehetett kialakítani, mint a gyerekekkel. Tanév végén vizsga keretében adtak számot év közben megszerzett, igencsak változatos szintű tudásukról. Ennek során elhangzott egy-két, hogy is mondjam csak, figyelemre méltó felelet. Például: „Mi az, ami a gerincesek hátán végighúzódik?” – teszi föl a rávezető, s egyúttal mentő kérdést

élővilágból Egyed Irén tanárnő. Mire a vizsgázó némi töprengés, valamint homlokráncolás után kinyögi: „Hát... hát az emlőjük.” Egyetlen igazán kirívó esettel akadt dolgom esti iskolásaink kapcsán. Ez pedig akként kezdődött, hogy a soron következő vizsga napjának délelőttjén figyelmeztet az igazgatóm: „Lesz a katonák közt ma egy tiszt is. Ne sokat foglalkozz vele, engedd át.” „De hát hogy kerül az ide, a bakák közé?” – kérdelem csodálkozva. „Egyszerűen: rájöttek, hogy az érettségi bizonyítványa hamisítvány, sőt, még a nyolc általánosa sincs meg. Most le kell vizsgáznia nyolcadikból, aztán a sereg beírta középiskolába. Ez a feltétele annak, hogy állása meg a tiszt rendfokozata megmaradjon.” Dünnyögtem egy kicsit magamban, ám aztán rábólintottam: jól van, nem fogom sarokba szorítani. Délután sorra kerül aztán ő is a beosztottjai között. Nézem zubbonya vállán a rangjelzést, valóban tiszt, még hozzá főhadnagy. Nekem magyarból kell levizsgáztatnom. Ígéretemhez híven irgalmat gyakorlok, s mellőzve a sarokba szorító nyelvtani kérdéseket, feltételezett olvasmányai iránt kezdek puhatolózni: „No, főhadnagy elvtárs, mit olvasott mostanában, miféle könyvet?” „Hát, mostanában nemigen olvastam – ingatja a fejét –, kevés szabadidőm van ilyesmire.” „És régebben?” „Hát régebben... akkor még inkább adódott.” „Milyen szerzőktől?” „Hát... hát... magyaroktól. Meg szovjetektől.” „Mondana néhány szót valamelyik íróról vagy költőről?” Néz, csak néz rám tanácstalanul. „Jókai Mór?” – próbálok lendíteni rajta, ám ő tagadólag rázza a fejét. „Arany János?” Fejrázás. „A Toldit nem olvasta?” „Nem, azt nem.” Persze, hogy nem – villan át agyamon –, hisz épp ezért kellene itt számot adnia az általános iskolai anyagból. „Gárdonyi Géza?” „Az igen, az jó lesz” – derül fel az arca, mint aki földijére bukkan egy idegen városban. Némi megkönnyebbülést érzek: néhány percig végre nem nekem kell beszélnem. „Akkor hát mondjon valamit Gárdonyiról, az életéről.” S ő nagy lendülettel rákezdi: „Gárdonyi Géza szegény munkás-paraszt költő volt...” „No, álljunk meg egy pillanatra! – szakítom félbe felszólalását. – Mi is volt Gárdonyi Géza apja?” „Bírósági ülnök!” – vágja rá szemrebbenés nélkül, szinte büszkén. „Jó, köszönöm, ennyi elég lesz” – s alig palástolt dühömben hatalmas elégtelent írok be neki a lapjára. A vizsgabizottság persze átengedte. A történetnek van még egy függeléke, „magyarán” appendixe: néhány hét múlva busz híján gyalogszerrel baktatok az örkényi állomásról hazafelé Pusztavacsra. Benn járok már jócskán az erdőben, amikor elhúz mellettem motorkerékpáron az én főhadnagyom. Észrevesz, lefékez: „Tanár úr, hazavigyem?” – kérdezi hátrafordulva. „Nem, köszönöm – felelek vissza neki –, gyalog sincs már messze.”

Pusztavacsi második tanévem alatt gyakrabban utaztam erre-arra, mint annak előtte. Ennek egyik oka az volt, hogy 64 ószétől kezdve ismét egyetemi hallgató lehettem, s levelezőként rendszeresen meg kellett jelennem Debrecenben a konzultációkon, valamint a félévi meg év végi vizsgákon. Ez esetenként akár többnapos távollétet jelentett. Szerencsémre a Szüleimnél mindannyiszor meg tudtam szállni, így a költségeim nem haladták meg a félárú vasúti jegy árát, sőt egy kis hazaviendő ezzel-azzal mindannyiszor még el is láttak indulás előtt. A többi utazás nagy részére irodalmi célzattal került sor: hol egyedül, hol pedig másokkal együtt meg-meghívtak estekre, író-olvasó találkozókra, irodalmi rendezvényekre. E meghívások egyike aztán sorsdöntővé vált számomra, számunkra.

A meghívólevelet Heltai Nándor népművelési felügyelő – egyben helytörténeti kutató, utóbb pedig nyugdíjazásáig újságíró – küldte. (Ma sem tudom, mi úton-módon jutott a nyomára hollétemnek, mint ahogy azt sem, hogy ugyanez a ceglédieknek hogyan sikerült.) Kecskemétre invitált, egy hétköznapi délelőtti rendezvényre. Jankovich Ferencsel és Maróti Lajossal együtt hárman voltunk az Óvónőképző (azóta már Tanítóképző Főiskola) nagytermében megtartott irodalmi matiné főszereplői. (Háromunk közül már csak én élek.) A rendezvény részleteire ma már nem emlékszem, arra azonban annál inkább, hogy a tágas terem teljesen megtöltötte a – tanárokon s néhány meghívott vendégen kívül – teljes egészében főiskolás lányokból álló hallgatóság. A siker élményével tértem haza Pusztavacsra, hogy alkalomadtán visszaszolgáljam helyettesítő kollégáimnak a szívességüket.

Telik-múlik az idő a maga rendjén, s egy nap ismét levél érkezik Heltai Nándortól. A múltkori meghívást megtévezve fölveti: nem volna-e kedvem, kedvünk családostul Kecskemétre áttelepedni? Tanácsot ültünk a feleségemmel. Szándékunk s reményeink szerint a család további gyarapodása volt várható. (Olyannyira, hogy a következő gyermek kezdeményei a maguk helyén már megindultak a kifejlődés útján.) Jól éreztük magunkat Pusztavacsra, szerettek ott bennünket, s örömmel maradtunk volna még ki tudja meddig. Ám azzal is számot vetettünk, hogy a gyerekek előbb-utóbb középiskolába kerülnek, s jobb lesz nekik hazulról iskolába járni, mint kollégiumban lakni. Megírtam hát a válaszlevelet Nándornak. A válasz lényege ez volt: „Ha lesz hol lagnunk és tanítanunk, úgy köszönettel elfogadjuk a meghívást.”

Hát ekként fordultunk mi annak idején arccal, majd szívvel is Kecskemét felé.

Petőcz András

Pathosz, az örült

*Gyilkossá lett, Pathosz, az örült.
Depressziója ölésre készíteti.
Valami hamis, értelmetlen világ
nevében harcol azok ellen,*

*akiket korábban barátjának, társának
vallott. Fekete lepelbe csomagol
mindent, így rejtegetve, ami szép,
amiért élni érdemes ezekben*

*a szomorú hétköznapokban.
Halál, halál, halál virágzik a földön,
amerre Pathosz jár, mindezért*

*Ethosz, Pathosz jobbik fele,
fekete virágszirmokkal hinti be
egykori barátja lába nyomát.*

Levél Pathoszhoz

*Pathosz, egykori küzdő, nevedben
gyilkosok sétálnak utcáinkon,
gépkarabélyokat lóbálnak,
mikéntha phallosokat.*

*Háborúban élünk, az ölés
tudományát PhD-fokozaton
oktatják beszűkült agyú
professzorok, és szavaikhoz*

*Téged rendelnek hozzá, Pathosz,
s Te tűröd ezt, sőt, hiúságodat
ezzel a ténnyel kényezteted.*

*Ethosz! Ő az, akit a helyedbe várunk,
hűvös nyugalma biztonságot ad,
túlzott indulataid messzire űzi.*

Ethosz imádkozik

*A hűvös Ethosz szomorúan nézi
Pathosz látványos pusztításait.
Néha chat, néha sms, így próbálja
jobb belátásra bírni egykori társát,*

*de ő, az öldöklő Pathosz egyre ritkábban
válaszol. Az uccákon mindenféle látható
nyomai vannak a háborúnak, megsápadt,
megizzadt arcú, zavaros tekintetű*

*férfiak küzdenek valamiféle „eszme”
nevében, sőt, asszonyok is, fekete
lepelben, csecsemővel a karjukon,*

*fegyverrel a hátukon közlekednek.
„Soha nem lesz vége az öldöklésnek”,
suttogja Ethosz, imára hajtoa a fejét.*

Füzi László

Elakadások

II. rész

Barátja levelében olvasta a mellbevágó szavakat arról hogy kikerülőben van a világból. Az e-mailként érkezett levélre azonnal válaszolt, megjegyezte, barátja mint-ha József Attila szóhasználatára utalt volna vissza, de mintha Szilágyi Domokos önvallomása is ott lenne a szavak mögött: „Harminchat múltam. / Mire várok? / Valószínűleg a halálra. / Olyannyira zsúfolt a múltam, / amennyire a jövőm ároa. / Dög leszek én is nemsokára – ... (A vers címe: 1974)

Igen, Szilágyi Domokos s József Attila, most is József Attila, megkerülhetetlenül. S az irodalom, mondaná, de inkább azt mondja, hogy az egzisztenciára rákérdező irodalom. Előtte, mögötte, fölötte és alatta pedig az idő, a mindenkori idő, az egzisztenciára rákérdező idő.

A barátja által megélt idő, s – nem áztatja magát – az általa is megélt idő.

*Most még marad József Attilánál. A gondolatmenetét elindító kifejezés elolvasásakor Lengyel András tanulmánya rémlett fel benne, idézi: „Babits Mihálynak írott, 1935. augusztus 18-i levelében József Attila önmaga mély, benső átalakulását konstata-
lta: »Az a különös dolog történt, azaz történik velem, hogy a saját szemem láttára átalakulok s ennek az átalakulásnak a valóságát még alig tudom megfogni. Így nem is igen írtam, inkább csak 'fogásom' ellenőrzése végett próbálkoztam, mint gyermek, aki hallgat ugyan a szóra, hogy éget a tüzes kályha, de azért kísérletet tesz, hogy megérintse, megismerje. Ezek a versek is, amelyeket itt küldök, ilyen próbálkozások. Szeretném, ha Önnek tetszenének, én nem vagyok egészen biztos bennük.« Nem kétséges, figyelemre méltó vallomás ez, s érdekességét csak fokozza, hogy – mintegy implicite ráerősítve a változás tényére – címzettje éppen az a Babits Mihály, akit korábban József Attila meglehetősen éles hangú pamfletben megtámadott. Az átalakulás azonban aligha állott ennyiből, ti. a Babitshoz való közeledésből. Babitsot József Attila önmagában már korábban megkövette, megírva a kapcsolatukat revideáló Magad emésztő kezdetű versét. Sőt, a kérdés éppen az: ha ez az átalakulás elsődlegesen nem a Babitshoz való viszony megváltozását takarja, akkor mi áll mögötte? S ami még fontosabb: tulajdonképpen miben érhető tetten ez az átalakulás?“*

„A magyarázat kulcsverse kétségkívül az Én nem tudtam című vers – mondja Lengyel András. – Ez a mindössze tizennégy soros szonett in statu nascendi mutatja meg az átalakulást, azt a pillanatot rögzítve meg, amikor két, különben ellentétes

törekvés egymásra vonatkoztatásával József Attila egy gyökeresen új gondolkodástörténeti pozíciót hozott létre. E vers ugyanis a keresztény bűnértelmezés és a pszichoanalitikus önelemzés egyesítése, ütköztetve 'továbbfejlesztése'.¹ Az utóbbi jelenség előtérbe kerülésének kiváltóját Lengyel András végül József Attilának a Barta Istvánnal való, s ezerkilencszázharmincötben kulmináló barátságában találja meg.¹

Az *Én nem tudom* című vers drámaiságát a két bűnértelmezés ütköztetése adja, az ütköztetés őrzi a megdöbbenés erejét, az utókor olvasója ehhez még azt teheti hozzá, hogy József Attila ekkortól teremti meg a distanciát önmaga és a költészete között, az én felbomlását, szétesését így vetíti majd ki a logika élességét és tisztánlátását őrző versekbe.

Az átalakulás másképpen jelent meg Németh László gondolkodásában, hiába, mindig hozzájuk tér vissza, hozzájuk, az önértelmezéséhez legtöbb segítséget adó két nagy gondolkodóhoz. Németh próteuszi alkat volt, alkatának talán legmeghatározóbb vonása az állandó mozgás, átfejlődés volt, a szélső pontok keresése, hogy onnét az ellenkező pólusra zuhanjon át. Az alkat mozgása mögött ott állt a kor mozgása, ha semmit nem tudnánk a kor történéseiről, Németh létállapotaiból azoknak az irányiról akkor is tájékozódhatnánk. Gondolkodása korának mozgásaival együtt lüktetett, leegyszerűsítésnek számítana, ha azt mondanánk, hogy alkalmazkodott az egyes időszakokhoz, annál is inkább, mert hol szembefordult a neki jutó idővel, hol elfogadta, kereste, hogy miképpen azonosulhat vele. Ahogy az öreg tengeristen a külsejét változtatta, s hol vízzé, hol tűzzé vagy fává, vagy különféle állatokká alakult át, úgy formálódott, változott Németh gondolkodása állandóan, a korral való összefüggésben. Volt, amikor „teremtette a korát”, alighanem az egyik előfutára, korai megérzője volt a hatvanas évtizednek, annak az évtizednek, amelyik a leginkább összhangban állt a gondolkodásával.

S ők, az ő életükben hogyan jelennek meg a változások, átalakulások?, kérdezi.

Úgy érzi, noha ezt az érzését bizonyítani nem tudja, hogy az idő előrehaladtával a változások, átalakulások száma is növekszik, mintha az egyre újabb szakaszok sűrűsödési pontjai is egyre közelebb kerülnének egymáshoz. Azt is érzi, hogy ezeknek a változásoknak már nincsenek irányítói, mintha az idő átvette volna az irányítást, és a saját kedvére játszik az emberekkel. Már nem fejezzük ki a változásokat, nem ütköztetjük az egymásra következő szakaszokat, nem döbbenünk meg az átalakulások mélységén, s nem is készítjük elő az újabb időszakokat, csak megéljük a változásokat – amíg képesek vagyunk megélni őket, s azok nem temetnek maguk alá bennünket.

Nem veszi most sorra azokat a változásokat, amelyek az életében bekövetkeztek, lehet, hogy éppen ezekről a változásokról szól ez a könyv, valójában nem is a változásokról beszél most, s még csak nem is az életformaváltásokról, hanem az értékrendek változásairól, leginkább ezek változásaihoz nehéz alkalmazkodni, mondja, ezeknek a követhetetlen mozgása jelzi számára, hogy valójában csak eszközök egy, a világ önmozgása által irányított játszmában.

Ez az érzés nem engedi el, noha az önmaga számára kialakított értékrendhez minden erővel, már-már kétségbeesett görcsösséggel ragaszkodik.

¹ Lengyel András: „...Saját szemem láttára átalakulok”. József Attila 1935. augusztusi fordulatáról, Jelenkor, 1995. 4. 356–365.

*A maga életében sem érezte eddig mindezt annyira, mint éppen most, ez a most tágabb időszakot jelöl, kezdetét mondjuk onnét, vagy majdnem onnét számítja, ahon-
nét számára a korábbiánál szélesebb rálátás nyílt a világra. Ismétli önmagát, az idő
átformálja a világot, ő pedig a változásokban azt érzékeli, hogy mindaz, ami korábban
a maga számára érték volt, s többé-kevésbé abban is biztos volt, hogy ezeket az érté-
keket a társadalom is értéknek gondolta, most, ismétli, tágabb időszakot ért ezen a
kifejezésen, fölöslegessé vált, a világ kivetette magából.*

*Annak a vágya, reménye, hogy megérthetik a világot, hozzászólhatnak mindahhoz,
ami a világban történik, vagy akár változtathatnak is a világon, végérvényesen eltűnt.*

1.

Ezerkilencszáznyolcvannégyben Ágival és Ági édesapjával elmentek Erdélybe, lányaik Pécsen maradtak Ági édesanyjával.

Ez volt, s maig is ez a legalaposabban megtervezett és leghosszabb erdélyi útjuk. Pécsről indultak, Nagylaknál mentek át a határon, Aradon álltak meg, majd Nagyenyeden, Brassóban, aztán Háromszék következett, Kovásznán már nem voltak ott Szurkos Istvánék, akkor már Svédországban éltek, Sepsiszentgyörgyön Jakabos Ödön feleségével találkoztak, ő „adta át” őket Ödön testvéreinek Csíkszeredában. A Gyimesekbe nem mentek ki, északnak mentek, Gyergyóba, onnét a Békás-szoroshoz, aztán visszafordultak, s Marosvásárhelyen, Kolozsváron, Nagyváradon keresztül tértek vissza előbb Kecskemétre, majd Pécsre.

Olyan volt ez az út, mint az egyetemen a szemináriumok és az előadások után a szigorlatra való készülés, a sok részlet után az egészet látták.

Nem, nem látták az egészet, de mégis sokat láttak Erdélyből, a korábbiaknál jóval átfogóbb képük alakult ki róla. Benne még ekkor is mitizált kép élt az erdélyi világról, ez a kép, az irodalom, a történelem és a néprajz alapján alakult ki benne, s lassan, évtizedek alatt telítődik majd valóságos elemekkel.

Ez már a „hidegháború” időszaka volt, a magyar-román viszony végzetesen elromlott, az erdélyi (romániai) magyarság helyzete elviselhetetlenné vált, a nemzetiségi megalázásról beszélt minden, miközben a boltok üresen álltak. A falvakban nem égtek az utcai lámpák, esténként rettenetes sötétség volt, erre is emlékszik. S arra is, hogy akkor már végképpen nem lehetett ismerősöknél, vendéglátóknál aludni, a félelem ráült egész Erdélyre.

*Előző esti olvasmányát idézi fel. A Székelyföld című lapnak Borsodi L. László készített interjút Eigel Ernő matematikatanárral, aki az említett időszakról így beszélt: „Iskolánkra és személyes életünkre egyaránt rohamosan nehezedő szomorú négy-öt év volt ez. Mindenfajta elszigeteltségünk miatt számunkra nem lehetett belátható, hogy a saját végső csődjét már megvillanni látó, de a teljhatalmának megtartásához gör-
csösen ragaszkodó, az összeomlását bármely áron elkerülni akaró önkényuralmi rendszer elkeseredett utóvédharcának periódusát éljük, annak minden következményével. A diktátor a nacionalizmus kiélezésében látta az ország elszegényített, kiéheztetett és ezért elkeseredett tömegei figyelmének elterelését. Ebben a periódusban jutottunk el*

*mi, erdélyi magyarok a magyarul beszélő románok kategóriájába, és – úgymond – ‘a régi, eredeti nyelvünkre való visszatatanulást csak akadályozta volna számunkra a magyar tannyelvű iskola.’**

*A pedagógusi pálya sokismeretlenes egyenletéről. Borsodi L. László beszélgetése Eigel Ernő matematikatanárral, Székelyföld, 2014. február, 69–98., 89.

2.

A nyolcvanas években később már nem járt Erdélyben.

Maga miatt mehetett volna, de a gyerekekkel nem mertek útnak indulni, ez valóban így volt, féltették őket a kiszámíthatatlan helyzetektől.

Azt is mondja, nem volt pénzük utazásra, így ha akartak volna, akkor sem tudtak volna útnak indulni.

Erdélyből akkor már nagyon ritkán jöttek hírek. Akkorra már kialakult a kettős közlés gyakorlata, ha egy-egy költő elküldte a versét, akkor is közölték, ha az egy erdélyi lapban már megjelent.

Hallotta, később olvasta is, hogy a Bukarestben élő magyar költők a nagykövetségen olvasták a magyarországi folyóiratokat. A korábban meglévő szálak átalakultak, egy-egy híradásra szűkültek le.

Az említett útról hozta magával Markó Béla Talanítás című kötetét, szinte azonnal írt is róla. A könyv kapcsán a talanítás általánosságát, ha tetszik, egyetemességét és időhöz és térhez való kötöttségét emelte ki, mondván, a népek, népcsoportok történelmi- és közösségi létezésüktől való megfosztása is a talanítás tárgykörébe tartozik. Markó Friss hó a könyvön című, 1987-ben megjelent kötetét „...ha már másképpen nem találkozhatunk” mondattal küldte el neki. Akkor az a könyv, ráadásul egy törékeny, a létevel is a szépségre utaló könyv mintha valamiféle hihetetlen távolságból, ráadásul a falon túlról érkezett volna. Markó Béla később politikus lett, miközben 1989-től 2005-ig az Igaz Szó helyére lépő Látó című folyóirat főszerkesztője volt, 1993–2011 között a Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ) elnökeként tevékenykedett, 2004 és 2007 között a román kormány miniszterelnök-helyettese volt. 2011-ben nem indult az RMDSZ elnöki posztjáért, 2007-től ismét publikál verseket, sorra jelennek meg verseskötetei.

Ennek az időszaknak a légkörét jól érzékelteti Cs. Gyimesi Éva 1988. november 1-jén írott Fohász a Házsongárdban című írása. Ennek az írásnak a záró bekezdését idézi: „Ember vagyok, Uram, akinek ezt a földet adtad szülőföldül, s akihez magyarul szóltál. Te megengeded, hogy magyarul válaszoljak és mindent ezen a nyelven mondjak el Neked. Elfogadsz gyermekedként más nyelvű gyermekeiddel együtt. Ezen a földön hontalan vagyok, mert nincs jogom kinyilvánítani nemzetiségemet. De bármilyen mostoha is ez a szülőföld, nincsen más evilági otthonom, Egyetlen otthonom a Te országod, a Te igazságod. Engedd, Uram, hogy itt, ezen a földön is magyarul mondhassam: ember vagyok; hogy anyanyelvemen fogalmazhassam meg emberi minőségemet úgy, hogy ne sértsek másokat. Hiszen ebben a minőségünkben mindannyian Hozzád tartozunk és Téged bántunk, ha egymást megsebezünk. Segíts

Uram, hogy ne csak a közös temetők nyugalmaiban találjunk egymásra, hanem még életünkben. Könyörülj rajtunk, és munkáld bennünk a Te békességedet, Ámen.” Az írás a *Forrás* 1990. áprilisi számában jelent meg. Most, hogy az írást kereste a lapban, meglepődött, hogy csak az 1989-es decemberi fordulat után közölték, noha az írás jóval előbb a kezükbe került, aztán eszébe jutott, hogy a szerzővel nem tudtak kapcsolatba kerülni, ezért nem adták nyomdába az írást. Cs. Gyimesi Éva (1945–2011) nyelvész, irodalomtörténész, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem professzora, könyvei, írásai mindig túlmutattak tárgyukon, alapvető erkölcsi kérdéseket érintettek, különösen képpen a *Gyöngy és homok*, *Ideológiai értékjelképek az erdélyi magyar irodalomban* (Bukarest, 1992) és a *Szem a láncban: bevezetés a szekusdossziék hermeneutikájába* (Kolozsvár, 2009) címűek.

3.

A „szűk” nyolcvanas években, legalábbis a számítása szerint kialakított, s a saját élettörténetük alapján számított szűk nyolcvanas években, ez az időszak ezerkilencszáznyolcvannéggyel, lakáshoz jutásuk évével kezdődött, kétszer nyaraltak, először a Kecskeméthez közeli Tóserdőn, másodsor Galyatetőn.

Tóserdőn munkahelyének, a Lapkiadó Vállalatnak volt nyaralója, egy faház a Holt-Tiszához vezető út melletti emelkedőn, faház hatalmas fák alatt, a ház előtt tisztás, a tisztáson pingpongasztal, más talán nem is volt ott, talán még egy tűzrakó hely. Ennél „munkáltatóbb” környezettel azóta sem találkozott, állandóan kint voltak a szabadban, kirándultak a Holt-Tisza közvetlen környezetében, az udvaron pedig játszottak a gyerekekkel.

Emlékszik az otthonról való indulásukra, bepakoltak a kocsiba, a hátsó ülésre, a gyerekek mellé és a csomagtartóba, a kispolskinak alig volt csomagtartója, az egész hétre való csomagjaikat, a Konzervgyárnál még megálltak, s gyümölcslevet vettek maguknak ötliteres üvegekben, s mintha világgá mennének, elindultak.

Huszonhárom kilométert tettek meg, s megérkeztek Tóserdőre.

Galyatetőre is a szakszervezet révén jutottak el. Már évek óta jelezte, hogy szeretnének elmenni valahova üdülni, de soha nem kaptak beutalót. Egyszer kifakadt, ha most sem mehetnek el valahova, akkor kilép a szakszervezetből, mondta, erre kapták meg a beutalót.

Kedves nyaralás kerekedett ebből, lányaikkal délelőtt-délután túráztak, a Piszkéstetőre vezető úthoz kötődtek a leginkább.

4.

Akkoriban is rengeteg fénykép készült a vendégeikről és róluk is. Ezeknek a képeknek a többsége a szerkesztőségben őrződik, de kapott belőlük ő is, ahogyan kaptak belőlük a többiek is. Sem a szerkesztőségben, sem az itthon őrzött képeket nem rendszerezte soha senki. Egy szerkesztőségnek, ezt már megtanulta, nincs ideje arra, hogy a múltjával foglalkozzon, neki sem volt még, s azt gondolja, hogy nem is lesz ideje arra, hogy a képeket időrendbe állítsa, egyáltalán arra, hogy foglalkozzon velük. A levelezést sem rendezte, s alighanem soha nem is fogja rendezni ezt követően sem.

Mindaz, ami megtörtént vele, nem azért történt meg, hogy utólag valamilyen rend szerint rendszerezze a történéseket.

Egyébként is, beleégték a tudatába, sokszor átnézte őket, sokat foglalkozott velük, külön-külön is beszélhetne róluk, akár most is.

Nem gondolja, hogy egy szerkesztőség körül készült képek egy akkori szerkesztő kommentálásával sokakat érdekelnének.

Valóban nem akarja az akkori időszakból akár csak náluk megőrződött több száz fényképet megemlíteni, csupán párat említ meg közülük, ezek a képek megjelennek különböző mellékletekben, antológiákban, többségükben barátjuk, a Szíriából Kecskemétre, pontosabban Hetényegyházára került Bahget Iskander készítette őket, de van olyan is közöttük, amelyet a Forrás titkárnője, Vörös Józsefné készített, felsorolásukkal az akkori időszak szellemi gazdagságát akarja jelezni. Az első megemlítendő kép Kálnoky Lászlót ábrázolja, 1983-ban volt a vendégük, kései verseit már egri tanárként is olvasta. 1984-ben ünnepelték a Forrás tizenötödik születésnapját, a csoportképen Utassy József, Vörös Józsefné, Agócs Sándor, Kocsis István, Körmendi Lajos, Hatvani Dániel, Józsa Fábián, Sümei György, Kiss Benedek, Buda Ferenc, s Feriek akkor még apró lánya, Bori látható, Feriek mellett ott guggol ezeknek a soroknak az írója is, önmagát később már nem említi meg. 1984-ben avatták Tóth László emléktábláját, a képen Nagy Gáspár, Dobozi Eszter, Szekér Endre, Hubay Miklós, Lezsák Sándor, Molnár János, a Katona Társaság mindenkori pénztárosa és Pintér Lajos látható. Kiss Ferenc ez idő tájt tartott előadásáról nem készült fénykép, ő azonban őrzi magában a beszélgetésüket. 1985-ben látogatott el hozzájuk az akkor még Amerikából hazaérkezett Püski Sándor és felesége. A képen kettejük mellett Hatvani Dániel és Buda Ferenc áll. 1986-ban ünnepelték Buda Ferenc ötvenedik születésnapját, a képen Feri mellett Sümei György és Gáspár György látható. 1989-ben a húszéves Forrást ünneplő est meghívottja volt Baka István, Balázs József, Buda Ferenc, Csiki László, Dobozi Eszter, Füzi László, Hatvani Dániel, Kiss Benedek, Kovács István, Lezsák Sándor, Nagy Gáspár, Pintér Lajos, Sándor Iván, Szekér Endre, Tornai József és Varga Mihály, a verseket és szemelvényeket Nagy Attila olvasta fel. 1990-ben szervezték meg a magyar és a román írószövetség elnökének, Jókai Annának és Mircea Dinescunak a találkozóját Kecskeméten. 1994-ben ünnepelték a 25 éves Forrást, a képen Kötörő Miklós, a megyei önkormányzat elnöke, Komáromi Attila, Domokos Mátyás, Vekerdi László, Temesi Ferenc, Zelei Miklós, Hatvani Dániel, Csiki László, Fodor András. Tornai József, Utassy József, Sándor Iván, Császár Círil, a Katona Társaság új pénztárnoka, Baka István, Pintér Lajos, Szekér Endre, Kiss Benedek, Buda Ferenc látható.

Készülnek majd képek később is, ha lesz ereje, visszatér majd hozzájuk.

5.

A legjobb képeket Iskander készítette róluk.

Iskander, Bahget Iskander, kezdetben semmit nem tudott sem a névről, sem a név mögött álló emberről. Nem tudta, hogyan került egy arab ember ide, az Alföld közepére.

Nem tudja, mikor ismerkedtek meg, de a kecskeméti világban elkerülhetetlen volt, hogy valahol és valamikor találkozzanak. Elkerülhetetlen volt, mégsem tudja, hogy mikor és hogyan találkoztak először.

Azt tudja, hogy még Egerben olvasta a Forrásnak a fiatal írók Lakiteleken megtartott találkozóához kötődő számát. Annak a számnak léghőmérséklete volt. Nyilván azért, mert magának a találkozóknak is léghőmérséklete volt.

S azért, mert Iskander képei átmenekítették a Forrásba annak a találkozóknak a léghőmérsékletét.

Emlékszik az Illyés Gyuláról készült, vádló tekintetű képre, azok a szemek valóban egy ország állapotáról beszéltek.

Nem szeret és nem akar mítoszokat teremteni, de azok a szemek valóban vádolták a hatalmat, arról beszéltek, mi van abban az országban, amelyikben élnek.

Az elmúlt, hosszú években Iskander a barátja lett, az egyetlen ember, akit így szólít meg: Barátom!

Sokáig nagyon keveset tudott róla. Nem tudta, hogy Iskander hogyan került Magyarországra, nem tudta, hogy miért maradt itt, miképpen kezdett fényképezni, csak a képeit ismerte és szerette.

Bahget Iskander 1943-ban született El-Barazinban, Szíriában. 1967 óta él Magyarországon, 1971-ben a kecskeméti műszaki főiskolán szerzett mérnöki diplomát, majd 1976-ban mérnöktanár lett. Buda Ferenc írta róla: „Felsőfokú tanulmányait a kecskeméti Gépipari és Automatizálási Műszaki Főiskolán végezte. Ismeretségünk, majd barátságunk azonban már kezdettől fogva más szálról: a fényképezés száláról szövedött. Mainál is fürgébb, mozgékonyabb mivoltában megjelent rendezvényeinken, összejöveteleinken. Majd a jelenlétüket szemügyre véve, s egyben derűre hangolva készülékét, szaporán – szinte sorozatlóvó fegyverként – rájuk kattogtatta, s eltűnt nyomtalanul. Egy idő múlva aztán ismét beállított, hogy ajkán az öröm ártatlan mosolyával remeknél remekebb felvételeket rakhasson ki elibénk.”

Bahget Iskander szociófotókat, tájfotókat, íróportrékat készített. Íróportréi a kor teljes kínálatából talán a legjobbak. Illyés, Faludy György, Kányádi Sándor, Sütő András, Buda Ferenc és mások úgy élnek és úgy fognak élni az emlékezetben, ahogy Bahget Iskander elénk állította őket. De talán ennél is fontosabb az, amit Buda Ferenc írt, mindannak, amit Bahget Iskander tesz, személyes hitele van, emberi hitele, ezért becsülik Bahget Iskandert emberként is és művészként is sokan.

Reprezentatív albuma Egy marék világ címmel 2012-ben jelent meg.

Buda Ferenc: A fényképező születésnapjára (A hatvanesztendős Bahget Iskander köszöntése), Forrás, 2003. 7–8 129.

6.

Nem tesz mást, soha nem tett mást, mint emberekről gondolkodik, mondja.

Nem teszek mást, mint emberekről gondolkodom, mondom, akkor is, ha képeket nézek, ha könyveket olvasok. Valójában az emberek érdekelnek, mindig is az emberek érdekeltek, mondom.

Nem a titkaik, vagy ha igen, nem a magánemberi titkaik, hanem az, ami a gondolkodásukat, a munkáikat, a műveiket magyarázza, értelmezi.

Iskander egyik nagy titka az, hogy éppen ő, a Kecskemétre a legmesszebről érkezett lett a legkecskeméti kecskeméti. Az, hogy ő lépett be ebbe a világba a legmesszebről, ehhez kevés lenne, vagy talán még a kevésnél is kevesebb.

Ha valamivel kiérdemli ezt a játékosan életre keltett címet, akkor azzal érdemli ki, hogy a város történetében és jelenében megmutatkozó nyitottságot emberi tulajdonságként leginkább ő testesíti meg.

Másik nagy titka az örök, mindent átható kíváncsisága. A kép, a nagy kép elkészítésének vágya foglalkoztatja, de a nagy kép soha nem készülne el, ha nem az embert, a másik emberben ott élő örök embert akarná megérteni.

Érti, érzi a másik embert, s érzi a másik kultúrát is. A tanyavilágot, az abban megőrződött vagy újratermelődött szegénységet senki nem mutatta meg mélyebben, hitelesebben, mint ő. Illyés Gyuláról, Kányádi Sándorról, Tolnai Ottóról, Gion Nándorról sem nagyon készítettek az övénél jobb portrékat. Ha megszólal, halljuk, hogy a magyar nyelvet még mindig akcentussal beszéli, s nem vagyok biztos abban, mondom, igen, ezt is mondom, hogy a magyar irodalom mélységeit a nyelvismerete segíti megérteni.

Ennek ellenére érzi ennek az irodalomnak a gazdagságát, mélységét és magasságát, s íróportréin egy-egy életmű sajátos vonásait meg is jeleníti.

7.

Emlékezésfolyamában Vas István hosszan ír a harmincas évek szellemi-irodalmi közegéről. Egyrészt arról a közegről, amelyik, ahogyan mondja, a népies-urbánus háborút megteremtette, másrészt arról a közegről, ismét csak szellemi vonatkozásban, amelyik az életüket körülvette.

Kecskeméten, már idekerülésüktől, őket is meghatározó jelentőségű szellemi közeg vette körül. Más jellegű, mint Szegeden, érthetően, hiszen hallgatók voltak, a város szellemi életével tanáraikon keresztül kerültek kapcsolatba, Egerben viszont csak kevés emberrel tartottak kapcsolatot, így rá felszabadító erőként hatott, hogy itt írókkal, képzőművészekkel, tanárokkal, kutatókkal tarthatott napi kapcsolatot. Nem emlékezést ír, hanem ideérkezésüktől benne élő arcokat idéz fel magában, Hideg Antal arcát-alakját, Sümegi Györgyét, még Kecskeméten élt, amikor ők idekerültek, Bánszky Pálét, a könyvtáros Várszegi Lajosét, fiatalon halt meg, sajnós, a könyvtárból Várszegi Lajost ismerte meg először, s csak őt követően Ramháb Máriát és Vasné Mészáros Katalint, a grafikusok közül elsőként az akkor plakátokat tervező Pócs Pétert ismerte meg, aztán Zalatnai Pált, aki később az általa szerkesztett könyvek tervezője is lesz, aztán tovább másokat, sokakat, nem sorolja a neveket.

Képzőművészekkel találkozott, de a képzőművészet ekkor még nem érintette meg.

Visszautal Vas István kifejezésére, a közegre, Kecskemét gazdag szellemi-művészeti léttel ajándékozta meg, örült, hogy ebben a közegben létezhetett.

A mai napig meggyőződése, hogy Kecskemét kulturális közege nagyobb és intenzívebb szellemi életet tesz lehetővé, mint más hasonló méretű városé.

A pozitív diszkrimináció, a megélt tapasztalat és a más városokkal kapcsolatos ismeretek hiánya mondatja ezt vele. Tudja, mások nem úgy élték meg ezt várost, ahogy ő, magukba záródtak, s ezért a város is elzárkózott tőlük, vagy a munkájuk nem engedte, vagy a kíváncsiságuk nem volt elegendő ahhoz, hogy befogadják azt, amit ez a város adni tudott. A legtöbb, amit adhatott, alighanem a nyitottság volt, talán még mindig ezt tudja adni az ideérkezőnek. Ki lehetett lépni belőle, Szegedre–Pestre, s nem voltak dogmák, amelyekhez ragaszkodni kellett volna. Barátai valamivel korábban még a kultúralapítás időszakát élték, a nyolcvanas évekre ebből még megmaradt valami.

A lendületből is, és az eredményekből is.

Ez a város nem zárkózott be magába, legalábbis az a szelete nem zárkózott be magába, amelyikben ők éltek.

8.

Nem tudok mondani ma sem mást, mint amit a nyolcvanas évek kapcsán Kecskemétről leírtam, teszem hozzá a fenti, objektívnek szánt kijelentéshez.

Az akkori kecskeméti közeg magja máig megmaradt, máig érzem, hogy nyitott világban élek, hogy munkám során van kihez fordulnom, van kivel beszélgetnem – s azt is, hogy az életünknek még mindig van célja. Célja, a hétköznapiakon túl, s túl a szakmán is, a szakmai feladatokon, elképzeléseken, valami, ami csak a közösségi létezésben nyeri el az értelmét.

Talán az, hogy itt, a számunkra adott térben tegyük meg azt, amit még mindig tenni tudunk.

S hogy a közösség is gazdagodjon azzal, amit még mindig meg tudunk tenni.

Nem mondom most végig, hogy az elmúlt harminc év alatt milyen változások érték a Forrást, nem mondom végig, hogy Kecskemét gazdasági, kulturális és politikai élete hogyan alakult át akkor, amikor az egész világ átalakult.

Nem írom le, hogy kik haltak meg az elmúlt harminc évben, nem mondom el, hogy kik mentek el innét, azt sem, hogy kik jöttek ide – azt viszont érzem, hogy még mindig létezik az a mag, amelyik megőrizte magában a kulturális közösségekben létezés örömét és vágyát.

Lehet, hogy csak becsapom magamat, s lehet, hogy mások is becsapják magukat, lehet, hogy illúziók közepette élünk, merthogy jobb így élnünk, mintha tudomást vennénk a külső világról.

Nem mondom most el azt sem, hogy hányszor kellett megmenteni, hányszor kellett megmentenie mindenkinek külön-külön azt, amit ehhez a kecskeméti világhoz hozzá tudott tenni.

Mintha az idő örömét lelte volna abban, hogy próbára tegyen bennünket.

Tudja, nincs így, az idő cél nélkül lengi őket körbe.

9.

Az időről, az idő mozdulásáról Baka István írt verset. Égi zsebóra a címe, ők közölték ezerkilencszázkilencvenegyben. Ide másolja: Ha felpattan a nappal nikkeles / hátlapja, és elénk tárul az égi / zsebóra: csillag-fogaskerekek, / tejút-

rugók villódnak; s nézi, nézi // az Órásmester, felcsippentve, mint / lupét, a Holdat; s én is ideleln / találgatom – miért késik vagy siet? / Mint hidegben a sínek, a Jelen // miért húzódik össze, míg a Múlt / habzó teje a lábasból kifut, / és rákozmal a Jövő plattnijára, – // kapargathatod késsel is, hiába. // Felpattintja a nappal nikkeles // hátlapját Isten, kezébe veszi / a kronométert, piszkálgatja, majd / fejét csóválja, és zsebre teszi. // S a dohánymorzsák, a pipaparázs – / égette fekete lyukak között / ketyeg a Menny, s ide-oda gurul / Jézuska üveg-golyója: a Föld.

10.

Ha Kecskemétről ment valahova, akkor leginkább Szegedre ment, később Pestre is, de a nyolcvanas években leggyakrabban Szegedre ment. Ilia tanár úrral Lengyel Andrást látogatták meg, aztán mentek a Kincskereső szerkesztőségébe Baka Istvánhoz.

A nyolcvanas években már tartott órákat az egyetemen, ha szabadideje volt, egyedül is betért a Kincskereső szerkesztőségébe. Baka teát főzött, pálinkával kínálta, ezt soha nem fogadta el, pálinkázás után nem tudott volna tanítani. Baka halkán, de szinte folyamatosan beszélt, versekről, folyóiratszámokról, dilettánsokról, egészségi állapotáról. Halkán, de nyíltan beszélt mindenről, a nőkről is, s arról, hogy valójában nem tud szeretni senkit sem.

Ekkor még nem tudta, hogy Baka István lesz az a költő, akinek a pályáját szinte indulásától a lezáródásáig látja majd.

Megtapasztalhatta, hogyan emelkedik fel ez a költészet fegyelemmel, mesterségbeli tudással – s azt is, hogy hogyan fonódik össze megteremtője életével, sorsával.

Ekkor még nem tudta, hogy az ő nemzedékük Baka István költészete kapcsán szembesül majd a költészetnek azzal a bámulatos metamorfózisával, amelyikről Radnóti Miklós beszélt József Attila költészete kapcsán.

*József Attila halála után írta Radnóti Miklós: „A versek mindig külön hangsúlyt kapnak a halállal. A mű, amit a költő haláláig alkot, halálával hirtelen egész lesz, s a kompozíció, melyet életében szinte a testével takar, a test sírba hulltával látható lesz, az életmű fényleni és nőni kezd. A versek sugarat vetnek egymásra, a nagy versek megragyogtatják a közömbösebb darabokat is, a halállal gyászoló éjszaka borul a műre, hogy sötétjén a gyöngébb fényű csillagok is felragyoghassanak. Minden töredék, minden papírlapon talált sor adalék lesz, adalék az életműhöz, mely lezárt, szigorúan befejezett és összetartozó immár. Befogadni, magához ölelni hajlandó minden apróságot, de semmit nem enged el többé. És az olvasónak s nekünk, kortárs-költőknek megadatott az, hogy láthatuk a bámulatos metamorfózist, mikor egy folyton épülő mű teljesen átfordul az időtlen öröklétbe...”**

*Radnóti Miklós: Jegyzet József Attila hátrahagyott verseihez, in: Radnóti Miklós Művei. A sajtó alá rendezés és a jegyzetek Réz Pál munkája, Magyar Remekírók, Szépirodalmi Kiadó, 1976, 776–777.

11.

Tíz éve volt, mondjuk, tíz éve volt arra, hogy személyes találkozásokon, beszélgetések során, levelet váltva figyelhesse ezt a nagy költőt. Baka István ezerkilencszázkilencvenötben halt meg, ennek húsz éve már, így nemcsak azt tapasztalhatta meg, hogy az akár kéziratban olvasott vagy a szerző felolvasásában hallott vers miképpen végelegesedik az időben, de azt is, hogy miképpen válnak ezek a versek a tudományos elemzés tárgyává. Bár ő is írt tanulmányt Baka István költészetéről, annak az élményétől, ahogyan a versek megszólították, nem szakította el magát, s ma is sokszor kérdezi azt, amit Baka is kérdezett önmagától, hova tűnt az a negyven év körüli férfi Szeged utcáiról, s Baka verseit, verssorait is mondogatja magában. Pár, sokat mondogatott sort ideír: *Legenda, hát lehullasz; SEBÉBŐL VÉRZIK EL AZ ORSZÁG; Az asztalvégre húzódnék szerényen, / csak még ne küldj el innen, Istenem, / és bort is tégy elébem! Úgy legyen!; Mint házfalat a vadszőlő, befut / És összetart az emlékezetem; / Vagyok, mert voltam, s ennyi épp elég – / Akkor nyitom, ha becsukom a szemem; Ha kifelé lezárul minden út, / Itt legbelül lesz tágasabb a tér; Csak a szavak; jó volna lenni még talán; Én itt vagyok de hol vagy te Uram; Jöjj el hozzám, köd-peplumodban és / Krizantém-öllel, őszöm angyala!; Találkoztam, míg éltem, angyalokkal, / Nem eggyel, azt se mondhatnám, hogy sokkal, / De szárnyuk mára zúzmarás, hideg, – / Nem űznek el, de meg se védenek; országnak ország még hazának árnyék.*

*Baka sokszor írt magáról, szinte mindig magáról írt, de ahhoz, hogy magáról írjon, szüksége volt alteregókra, erről többször beszélt is. Alteregókra azért volt szüksége, mert önmagát nem tartotta annyira fontosnak, hogy beszéljen magáról. Szerepverseiben közvetlen megfeleléseket találunk önmaga és a versek teremtett hősei között, s a Bakó Andrásról írt publicisztikai írásokban sem nehéz ráismernünk. Ezek egyikében írt így: „Hová tűnt az a negyven év körüli, enyhén pocakosodó, rendetlen szakállú, zilált öltözetű férfi, aki – kezében lyukas reklámszatyorral – kulcsomókat és kiflivégeket potyogtatva, a semmibe meredő tekintettel járja Szeged utcáit, buszok, villamosok elől az utolsó pillanatban félreugorva...?”**

Sokszor kérdezi ezt ezeknek a soroknak az írója is.

*Baka István: *Hová tűntek a bolondok?*, in: *Publicisztikák, beszélgetések*, Baka István művei, Szeged, 2006. A szöveget gondozta és az utószót írta: Bombitz Attila, 196.

12.

Mostani szegedi útjaimmal is úgy vagyok, mint Kecskeméttel, az állandóságot keresem és őrzöm benne. Szegeden is minden átalakult. A város, az egyetem, a Tiszatáj, minden. Baka István meghalt, Lengyel András visszahúzódott a lakásába, az egyetemen és a városban írók nőttek fel, akik már elmentek a városból, s írók jöttek a városba, az egyetemet tömegek lepték el, a diákok érdeklődése már egészen más, mint amilyen az övüké volt, a valamikori könyvesboltokat már régen felszámolták, az újabbakba már nem térnek be, de Ilia tanár úrral őrzik az állandóságot. Ha megérkezem Szegedre, mondom, akkor mindig az egyetemre

megyek, ott vár rám a szobájában, a valamikori szobájában, teszem hozzá ehhez, s nem tudom, meddig várhat még a valamikori szobájában, mert minden mindig átalakul, az egyetem is, aztán vagy megyek órát tartani, vagy elindulunk a városba, sétálunk, s közben beszélgetünk. A Kincskeresőt már nem keressük, a Fekete Házból kiállítóhely lett, így Andráshoz sem tudunk betérni, de beszélgetünk, még mindig beszélgetünk egymással.

Egyszer bejött az órára. Beszélgettünk, egyikünk sem tudott kilépni a beszélgetésből, ott, az órán folytattuk tovább, monológgal és hallgatással.

13.

Szegeden ismerkedett meg Benes Józseffel is.

Ilia tanár úrral álltak a Kárász utca elején, ott ahonnan a Dugonics térről az utca indul, majdhogynem a zebrán álltak még, amikor jött Benes, fekete hajjal és fekete ruhában. Máskor és másutt jött más is, Pataki Ferenc, Baka festő barátja, Darvasi László, mindenki, aki Szegeden élt. Szinte az egész életük találkozásokból állt.

Benesék idővel átköltöztek Kecskemétre, Benes felesége, Gerle Margit keramikusművész így gyorsabban jutott alapanyaghoz. Találkoztak a városban egymással, talán még beszélgettek is, valójában azonnal arra emlékszik, hogy Ágival megnézték Benes kiállítását a Bolyai-gimnáziumban, emlékszik, a kiállítást Bánszky Pál nyitotta meg. A képek megdöbbenették. Amikor a vajdasági magyar írók estjét rendezték meg, a vendégeket elvitte Beneshez, Benes a Vajdaságból került Magyarországra, minden ottani magyar író a barátja volt, Tolnai Ottónak egyenesen a rajztanára volt. Ekkor kapott Benestől egy szitanyomatot, bevarrt szemű-szájú magzatot ábrázolt, sötétbarna-vörös színnel nyomta meg a papírt, a vér színével, a kép címe egyszerű volt: Már az anyaméhben.

A képet kitette a lakásukban, más képük nem is volt, ha igen, akkor Martyn Ferencnek egy szitanyomata, egy kiállításán vásárolták. Gyerekeik azóta is emlegetik, milyen döbbenetes volt a Benes-kép gyerekkorukban, nem szívesen voltak együtt vele.

Ő ezen a képen keresztül ismerte meg Benes világát. Évek, hosszú évek kellettek ahhoz, hogy megértse a képeit, ezen a kifejezésen azt érti, hogy évek kellettek neki ahhoz, hogy a képek mögött álló világot megértse, s azt önmaga világával szembevitse, s hogy érezze, Benes mit és miért csinál a képen.

14.

Később megtapasztalta, hogy Benes legtöbbször hatalmas méretű vásznakra festett, másfélszer háromméteresekre, és még nagyobbakra is. Vásznain, grafikáin, szitanyomatain összekötözött bábuk láthatók, bábok és figurák, fáslizva, minden összekötözöttségük ellenére kereteikből kibuggyanva, máskor testük belső világát mutatják meg, néha Benes a gerincig lecsupaszítja őket. A figurákat és az őket körülvevő tájat Benes síkban ábrázolja, mindig síkban ábrázol mindent, figurát, tájat, egyszervolt állatokat, mindent. Figurái, tájai állandóan alakulnak, de végső soron mindig ugyanarra az alapképletre egyszerűsíthetőek.

Van, amikor a figurák uralkodnak a képeken, van, amikor a táj leegyszerűsített elemei. Minden leegyszerűsített Benes képein, leegyszerűsített, de nem stilizált. A stilizáltság hordozhat magában némi líraiságot, a leegyszerűsítés esetében semmi ilyenről nincs szó. A kifejezés arra utal, hogy Benes a figurák, tájak kapcsán pár alapelemet használ fel, s azokból építi fel a képeit. Mindig új képet épít fel, de ahogyan éppen Baka István mondta a képek kapcsán, akinek füle van a hallásra és szeme van a látásra, nem megy el közömbösen mellettük, hanem értelmezi ezt az alapelemekből folyton újraépítkező világot. Ahogy Baka írta, sivár és szomorú világ ez, fenyegető és fenyegetett, folyton változó, de a lényegét tekintve változatlan, csak a kitüremkedései tűnnek el, csak a bugyrai mélyülnek-sekélyesednek.

Első tájképei a Tisza-parthoz kötődnek, a felületek a valamikori Tisza-part kiszáradt, összeropedezett agyagjának mintáit követik, ezek a mintázatok alakulnak majd át a későbbi folyópartok derűsebb, összetettebb, színesebb felületeivé. Motívumai a pusztulás emlékeiből nőttek ki, a Tisza-part agyagfelülete alól embercsontok is előkerültek, az összekötözött kezű-lábú emberek csontjai. A kihantolt, összevarrt hasú halottak, a varratok ábrázolása, a has, aztán a szem és a száj összevarrása innét került Benes világába s a képeire. Még a gyönyörűséges kis infánsnő testét összefogó fűzések, kötözések is innét kerültek a képre, ahogy előképét jelentették a Pannon Bábel című képen ábrázolt tájat leszorító, gúzsba kötő pántoknak is, noha azok nem mások, mint az Alföldön elszaporodó fóliasátrak tartóívei.

Benes nem ábrázol, hanem teremt. Nem konkrét tájakat festett és fest, hanem a táj egyes, általa meglátott elemeiből teremti meg képeinek a világát. Lemondott az ábrázolásról, az ő számára a valamikori világ felrobbant, eltűnt, egyes elemei maradtak csak meg, képein ezek az elemek jelennek meg,

Számomra, mondja most, hosszú évekkal az első megdöbbenés és a képekre való kezdeti odafigyelés után, a képzőművészethez innét, Benes képeitől vezetett az út.

Nem a képzőművészet történetét követtem, mondom, hanem egy radikális gesztust végrehajtó nagymester képeit nézve döbbsentem meg, kimondatlanul is azt tudatosítva, hogy így, ennyire az idő törvényeit követve és megértve is lehet festeni.

15.

Ezerkilencszáznyolcvanötben Németh Lászlóval foglalkozó tanácskozást rendeztek Székesfehérváron. A tanácskozás kapcsán alig vannak emlékei, egy fényképre emlékszik, amit később kapott valamikor, a fényképen biztosan rajta volt Kőhegyi Mihály, a bajai múzeum régésze, az is lehet, hogy vele is ott találkozott először. Később majd Németh László-leveleket adnak ki közösen, ez indítja el a Németh László-levelezés széles körű összegyűjtését.

A tanácskozást nyilvánvalóan a Fehérváron élő Bakonyi István szervezte, majdnem tíz évvel korábban ő volt a pécsi diákköri konferencia első díjasa, Németh László Iszony című regényéről írt akkor dolgozatot.

Még Vekerdi László előadását köti ehhez a helyszínhez, a JAK-füzetekben akkor megjelent, A mindentudás ígérete című tanulmánykötetről beszélt, úgy tett, mintha improvizált volna, noha nagyon is átgondolta, amit mondott. Azt mondta, hogy Németh László sohasem a mindentudás ígézetében élt, hiszen mindig a szorongó tájékozatlanság vezette, s nyilvánvalóan a Tanu bevezető sorait idézte ennek kapcsán.

Ott Fehérváron is találkozott Domokos Mátyással, akivel már korábban, egy Kecskeméten rendezett irodalmi esten megismerkedett, s ott találkozott először Sándor Ivánnal.

Az említett tanulmánykötet a JAK-füzetek 17. köteteként 1985-ben jelent meg a Magvető Kiadónál, összeállította: Szegedy-Maszák Mihály. A Tanu bevezetőjének Vekerdi László gondolatmenetéhez kapcsolható sorai: „Folyóiratom ihletője e kor igazi műzsája: a szorongó tájékozatlanság. Hajótöröttek vagyunk, akik a csillagokat nézzük s a partot keressük, abban a hitben, hogy van part s a csillagok vezetnek. Nem akarok tanítani. Az essait a nyilvános tanulás műfajának tekintem; egy lélek égtájakat keres s közben égtájakat segít megtalálni; munkásságom meghívó egy tanácskozáshoz, melyet önmagammal folytatok.” Szükségesnek tartja megjegyezni, hogy ez előtt a sokat idézett bekezdés előtt egy másik, keveset idézett, de Némethről mégis sokat elmondó bekezdés szerepel, idézi: „A folyóirat itt van s nekem nincs okom frázisokkal bátorítgatnom magam. Ismerem a világ erőit és ismerem a magányos emberét. Tudom, hogy nagy dolgoknak az idő segít. Lesznek – s nem csinálják őket. Az ember csak a maga dolgára vállalkozhat; soha nagy dolgokra.” (Az idézett Tanu című írás Tanu című folyóiratának első számában jelent meg 1932 szeptemberében.)

16.

Ez a tanácskozás már nyilvánvalóan sűrűsödési pontot jelzett, s nem csupán irodalmi, hanem már a politika irányába is mutató sűrűsödési pontot.

Mai eszével azt mondaná, hogy kevés kellett akkor egy sűrűsödési pont kialakulásához, de hát az, ami ott és másutt történt, egyetlen pillanatig sem volt lebecsülhető, kiváló emberek, tudósok, írók gyűltek össze, hogy Németh Lászlóról és Németh László kapcsán saját korukról beszéljenek.

Ráadásul akkor mindennek más volt a súlya és az értéke, mint ma, a két időszakot, majdnem azt mondta, hogy a két kort, nem lehet összehasonlítani.

Ez is, mint annyi más tanácskozás, érzékelhetővé tette azt, amit egyébként folyóiratszámok, összeállítások, esszék és tanulmányok is jeleztek már, azt, hogy vannak, s nem is kevesen, akik a magyar társadalom gondjait át akarják gondolni, s többek között Németh László felől akarják átgondolni.

Tíz évvel ezt megelőzően a legkülönbözőbb egyetemekről jó páran Németh László regényeiről, gondolkodásáról, világgképéről írott tanulmányokkal jelentkeztek a diákköri konferenciákon, akkor is felmerült az a kérdés, hogy ennek van-e önmagán túlmutató jelentősége.

Akkor erre a kérdésre azt a választ adta, hogy nincs, vagy ha van, akkor csak áttételesen van, s ezt komolyan is gondolta. Akkor a fiatalok figyelme a múlt felé

fordult, keresték maguknak azt az író, gondolkodót, akinek a gondolkodását megismerve a saját korukról is beszélhetnek. Az egyik ilyen gondolkodó Németh László volt, de voltak mások is, igaz, Bibót később ismerték meg, de annak az időszaknak a szépirodalma sűrűn említette, idézte Krúdyt és Kosztolányit is, nem beszélve Hamvas Béláról.

A Németh László iránt megnövekedett érdeklődést egyáltalán nem kell kizárólagosnak tartani, mondta akkor.

17.

Nem emlékezett arra, hogy Sándor Iván ott volt a fehérvári tanácskozáson.

Az emlékeiben vele kapcsolatban az élt, túl azon, hogy a nyolcvanas évek elejétől olvasta a regényeit és az esszéit, hogy Iván küldött egy fejezetet a Forrásnak, a levelet neki címezte, A Németh László-pör című könyvéből, a Németh-regényekkel foglalkozó részt küldte, a könyv ezerkilencszáznolcvanhatban jelent meg.

Aztán később, már nyolcvannyolcban, akkor már volt otthon telefonjuk, írta már, lehallgatták a beszélgetéseiket, Hatvani Dani akkor már távozóban volt a Forrástól, Iván felhívta őt, s a következőket mondta: Nézd, hatalmas átalakulások kezdődnek, szeretném rögzíteni a történéseket, mit szólnál ahhoz, ha havonta írnék egy esszét a Forrásnak arról, hogy abban a hónapban mi történt az országban.

Neki akkor semmi felhatalmazása nem volt arra, hogy a szerkesztőséget képviselje, de azonnal igent mondott a kérdésre.

Így kezdődött el Sándor Iván rendszerváltásról írott hármaskönyvének története, a három esszéfüzérből kettő a Forrásban jelent meg.

Mondja, nem emlékezett arra, hogy Sándor Iván ott volt az említett tanácskozáson, azt, hogy ott volt, Iván mondta neki most, az egyik este, szokásos telefonbeszélgetésük során, akkor kezdett erről beszélni, amikor ő már a most íródo részleteken gondolkodott. A tanácskozás után Vekerdi Lacival beszélgettünk, mondta Iván, rólad volt szó, dicsért téged, ahogy csak ő tudott dicsérni, ekkor léptél oda hozzánk, s fogtunk kezét egymással.

Eszerint majdhogynem harmincéves személyes kapcsolat, barátság kapcsolja őket egymáshoz. Találkoztak Pesten, az Amerikai úti lakásban, aztán a Mexikói útiban, Nemesgulácson, Ivánék elvonuló helyén, a hajdani présházban, Kecskeméten, utaztak együtt, számtalan telefonbeszélgetést folytattak, írtak egymás könyveiről, könyvbemutatókat tartottak, úgy gondolja, mindazt, amit Iván gondol és ír, ő is belül érzi.

Az említett esszéfüzérek könyv alakban is megjelentek: Sándor Iván: Vízkeresztől karácsonyig – A nyolcvankilences esztendő, Forrás – Gondolat, 1990; Sándor Iván: Félelem? Remény? – A kilencvenes esztendő, Gondolat – Széphalom, 1991; Sándor Iván: A karnevál harmadik napja – A kilencvenegy esztendő, Gondolat – Széphalom, 1992.

18.

Hetényi Zsuzsa A vesztes győztesek és túlélő áldozatok könyve címmel írt utószót Vaszilij Grosszman Élet és sors című nagyregényéhez. Az invenciózus írás bemutatja a regényben leírt történések idősíkjaikat és a regény megjelentetéséhez kapcsolódó idősíkokat, nem feledkezve el arról sem, hogy a sztálingrádi csatát középpontba állító, de ezen túlmutatóan a második világháború egészét bemutató regény 1960-ban készült el, 1961-ben tiltották be, először Nyugaton jelent meg 1980-ban, a Szovjetunióban csak 1989-ben, az ottani rendszer összeomlása előtt adták ki, nálunk pedig 2012 karácsonyára jelent meg.

Megjegyzendő, hogy Grosszman történelmi ítélete, az adott korszakban kialakult történelmi ítélete minden ponton megegyezik az utókor ítéletével, s az sem felelhető, hogy megküzdött azért, hogy az általa átélt történéseket a maga ítélete szerint rögzíthesse.

A fenti időpontokat azért jelölte meg pontosan, mert az utószó szerzője éppen velük, az időpontokkal foglalkozik.

Azt mondja, hogy az idősíkokhoz történések, a történésekhez emberek kapcsolódnak, a történések és az emberek pedig nem ok-okozati kapcsolódásukban, hanem kölcsönös viszonyukban érthetők meg.

Hetényi Zsuzsa ezt a viszonyrendszert a történelem relativitáselméletének nevezi, ami üres tétel marad akkor, mondja, ha nem követi egyfajta empatikus gyakorlat, ezt a gyakorlatot pedig leginkább az irodalom tudja megvalósítani.

Az időnek ez az empatikus kezelése eltűnőben van, teszi hozzá Hetényi Zsuzsa megjegyzéséhez.

Hetényi Zsuzsa: A vesztes győztesek és a túlélő áldozatok könyve, in: Vaszilij Grosszman Élet és sors, fordította: Soproni András, Európa Könyvkiadó, 2012, 1075.

19.

Az előbbiekhöz hozzászerzi azt is, hogy a történelem relativitáselméletéről, azaz az egyes ember léthelyzete és a történelem közötti kapcsolatról számára Sándor Iván mondta a legtöbbet.

Nem jelenti a regényíró háttérbe állítását, ha Sándor Iván gondolkodásából az elemzésre való hajlamot emeli ki. Ebből a nézőpontból látszik, hogy módszerinté tekintve Németh Lászlóhoz és Bibó Istvánhoz nyúlt vissza. Iván akár esszéiben, akár regényben, de a beszélgetésekben is, a klasszikus dialógusok mintáit követő beszélgetésekben, vagy akár hosszúra nyúló, telefonban elmondott monológjaiban is azonnal a rálátáshoz szükséges kívülálló pozíciójába helyezi magát, egészen addig, amíg az összefüggések teljes rendszerét fel nem vázolja, aztán pedig a résztvevő érzékenységevel világít rá az összefüggésekre, s azok következményeire.

A korlátványok hosszú sorát író Sándor Ivántól egy pillanatig sem áll távol az elemzés, még a történelmi-politikai elemzés sem, aktuális kérdéseket érintő kolumnás politikai értelmezései ebben a vonatkozásban a nyolcvankilencben elkezdett hármaskönyvének logikus folytatását jelentik. Ám abban, hogy ezek nem esszéket nyí terjedelemben íródhatnak, abban mégsem csak a korszellem

változásait kell látnunk, mondja, még azt sem, hogy a politikai elemzők naponta fogalmazzák meg éppen aktuális véleményüket, ily módon azt követhetlenné, s sok vonatkozásban fölöslegessé is teszik, hanem inkább azt, hogy az elemzés Sándor Ivánnál sosem cél, hanem eszköz volt, s az ma is. Ezeknek a törekvéseknek a révén vált a korjelenségek átvilágítójává, aki az újabb társadalmi jelenségeket történelmi összefüggésekbe illeszti.

*Sándor Ivánnak a nyolcvanas években írott, a magyar történelemmel foglalkozó nagyesszéi számára szintén az adott helyzet értelmezéséhez nyújtottak segítséget. Az írások a század nagy traumáinak (milyen egyszerű ez a kifejezés ahhoz képest, amit az adott helyzetekbe került ember megélt), a Don-kanyarnak, az Auschwitz-jelenségnek, a Gulagnak, s 1956-nak az elemzést adják. Jelképes A föld alá vitt tények üzenete című írás zárása: „Annak, aki még a század végén is merne diófát ültetni, ilyen földet kell fölásnia. Ezt a ténytetőt kell kiforgatnia. De aki eljut odáig, hogy marad benne elszánás az ilyen vállalkozásra, annak új lehetőségeket kell feszegetnie, amelyek túlvannak az emberek, a nemzetek közötti mai kapcsolatokon, a társadalmak kialakult formáin. Az ilyen lehetőségek megsejtéséhez pedig túl kell lépnie az embernek szellemi, erkölcsi és vállalkozó képességeinek azokon a határain, ameddig eljutott.”**

Szabadsága a helyzetértelmezések újabb és újabb darabjainak vállalásában mutatkozik meg. A történelmet a mindenkori jelen szempontjából, az eddigiekből következően mondhatnánk úgy is, hogy az egymásra következő léthelyzetekből vizsgálja, a mindenkori lét egyéni és közösségi összefüggéseit is megmutatja, de az adott történelemdarabról, s magáról a történelemről is fontos megállapításokat tesz. Ugyanakkor érződik, hogy szépiró és színházi szakember áll az írások mögött, képeket állít elénk, jeleneteket teremt, hirtelen és gyors vágásokkal dolgozik. (Írásait a magyar esszé nagy alakjainak, így például Németh Lászlónak és Cs. Szabó Lászlónak az írásaitól – a nézőpontok meghatározó kapcsolódása mellett a szükségszerű különbözőségeken túl – éppen ezek a vonások különböztetik meg.)

*A nagy sorsfordulókkal foglalkozó elemzéseinek összegzését így adja meg: „Nemrégiben megkérdeztek tőlem, hogy mi volt a 20. századi magyar történelem leginkább meghatározó eseménye: az első világháború és Trianon?, a második világháború és a Don-kanyar?, a Szálasi-korszak, a holokauszt?, az ötvenhatos forradalom?, a rendszerváltás? Szerintem az, mondtam, hogy a politikai elit, a társadalom egyikből sem tudta levonni az érvényes tanulságot.”***

*In: Sándor Iván: A történelem gépanyala, Válogatott esszék, L'Harmattan, 2013, 37–38.

** Sándor Iván: Nem november 4-én bukott el a forradalom, uo.: 95.

20.

Ma azt mondja, már Kecskemétre kerülésekor felmérte a rá váró veszélyeket, az a szellemi világ, amelyikbe belekerül, könnyen magával ránthatja, napról napra viheti magával, s így a munkájától, a maga szellemi érdeklődését követő munkájától is eltávolíthatja.

Amikor Egerbe került, akkor is érezte ezt a veszélyt, tanárként még jobban kellett éreznie, hiszen a tanítás, ezt megtapasztalta, az egyik legnehezebb, leg-

több munkát igénylő szellemi és fizikai tevékenység. Ráadásul a teljes napot kitöltő tevékenység, mellette olvasásra, írásra nem marad idő. Fiatalkorában még vitatkoztak arról, hogy miképpen lehet valaki tudós tanár, ő erre azt mondta, hogy a legfontosabb az lenne, ha a tanároknak biztosítanának időt az olvasásra, gondolkodásra.

A szerkesztés is állandó szellemi készültséget, készenlélet igényel, naponta új írásokkal találkozunk az ember, ezeket be kell illeszteni a saját világába, s meg kell válaszolnia őket, miközben napi hivatali, technikai jellegű munka is akad, nem beszélve arról, hogy korábban a politikai, manapság inkább a pénzügyi kényszerek legyőzése, a napi küzdelem a lap megőrzéséért hatalmas energiákat követelt és követel.

Mindezek mellett úgy érezte, hogy meg kell tartania magának egy területet, amelyikhez vissza tud térni, amelyik valamennyire rendszerezi gondolkodását, miközben olvassa a beérkező kéziratokat, az új könyveket, a szerkesztőségbe akkor még szép számmal érkező folyóiratokat s így tovább.

21.

Ekkor újra sokat olvasta Németh Lászlót.

Az első, mondjuk így, egzisztenciális élmények után most genetikusan, műről műre, az időben előre haladva olvasta az írásait, számos írása ekkor még tiltottnak számított, ezek a nagy életműsorozatba sem kerültek be, így az eredeti megjelenési helyekhez tért vissza.

A jelenség érdekelt. Fiatalon, szinte még gyerekként a művek etikai tartalma foglalkoztatta, most maga a jelenség, a huszadik századba belevetett ember, aki a század kérdéseit próbálta megválaszolni. Motívumai, motívumainak változásai is a század változásairól beszéltek, sok időt töltött el ezeknek a motívumoknak a vizsgálatával.

Amikor kikerült az egyetemről, úgy gondolta, egy kutatóintézetben szívesen foglalkozna egy Németh-archívum kialakításával, ebből az elképzeléséből semmi nem lett, ilyen jellegű archívum azóta se jött létre, s a lehetőségét sem látja annak, hogy valamikor is létrejöjjön.

Ha a saját élettörténetét nézi, akkor nem sajnálja, hogy az történt, ami történt, bár még nem lezárt történetről beszél, úgy, legalábbis eddig az élete megtörtént, izgalmasabb volt, nagyobb kihívásoknak kellett megfelelnie, mintha egy kutatóintézetben tölt el hosszú éveket.

Igaz, azt nem tudja, hogy ott milyen szellemi utat járt volna be.

22.

Újabb olvasmányai két dolgot értettek meg vele, az egyik az volt, hogy a jelenség értelmezése szempontjából megkerülhetetlen az, amit Németh az alkatra hivatkozva önmagáról elmondott, a mű, még akkor is, ha később önmagában vizsgáljuk, első megközelítésben elválaszthatatlan attól, aki létrehozta, legalábbis a személyességet olyan erővel hirdető alkotónál, mint amilyen Németh László

volt. A másik megfigyelése Némethnek az időhöz, az adott időszakokhoz, korszakokhoz való viszonyára vonatkozott, arra, hogy Németh mélyen értette azt a kort, amelyikben élt, az életmű változásai összefüggésben állnak az egyes történetileg is önálló sajátosságokat mutató változásaival.

Számos esetben nemcsak értette azt az időszakot, amelyikben élt, hanem formálta is azt.

Ezekben az években már sokakat foglalkoztatott Németh László munkássága, feltehetően a politikai érdeklődés részeként is, az irodalmi folyóiratokban megjelenő összeállítások, a különböző konferenciákon, tanácskozásokon elhangzó előadások révén a Németh munkásságával foglalkozó tudományág is előbbre lépett.

Akkor is, tulajdonképpen attól a pillanattól kezdve, hogy Németh életművét tudatosan olvastam, s írtam is róla, foglalkoztatott az a kérdés, hogy van-e korjellemző mozzanata annak, amit csináltam, vagy a társaim csináltak, teszem hozzá az eddigiekhez. Végső soron abban, hogy öt-tíz, vagy akár húsz irodalmár, igaz, közöttük jeles tudósok és roppant mód felkészült esszéisták is voltak, most a szó pozitív értelmében használom ezt a kifejezést, mondja, s hozzájuk kapcsolódóan pályájukat kezdő irodalmárok, közösen érdeklődnek egy évtizeddel korábban lezárult írói életmű iránt, nem kellene korjellemző mozzanatot látnunk. Mégis azt hiszem, hogy a nyolcvanas évek világában létezett ez a mozzanat, voltak páran, akik Németh világához kapcsolódva, annak révén mondták el a világról a véleményüket.

Említenem kell azt is, hogy az éppen lezáruló, s több vonatkozásban tiltott múlt egyik fontos szelete mutatkozott meg előttük akkor, amikor Németh munkásságával szembenéztek.

A Németh Lászlóval foglalkozó „tudományág” valójában a nyolcvanas években alakult ki, Vekerdi László könyve (Németh László alkotásai és vallomásai tükrében, Arcok és vallomások sorozat, 1970) után a hetvenes évek végén és a nyolcvanas években sorra jelentek meg a fontos könyvek, így Grezsa Ferenc munkái (Németh László vásárhelyi korszak, 1979, Németh László háborús korszaka, 1985, Németh László Tanu-korszak, 1980) és Sándor Iván kötetei (Németh László üdötana, 1981, A Németh László-pör, 1986). Számos tanácskozás, évfordulókhöz kötődő emlékezés zajlott, fontos tematikus összeállítások jelentek meg a folyóiratokban, ebben a folyamatban formálódott a Németh László-kutatás. Neveket ír le, a teljességre törekvés nélkül, Hartyányi István, Domokos Mátyás, Sándor György, Monostori Imre, Olasz Sándor, Cs. Varga István, Sándor György, Bakonyi István és a családtagok, Németh Ágnes, Németh Magda, Németh Judit, dr. Lakatos István nevét említi, nélkülük a mostaninál jóval kevesebbet tudnának Németh Lászlóról.

23.

Ekkor, s még jóval később is filológiai jellegű munkái jelentek meg, ezerkilencszázkilencvennégyben Németh Józsefnek, Németh László apjának a naplója, ennek a filológiai háttérmunkái már egyetemista kora óta foglalkoztatták, előtte Németh László közgyűjteményekben lévő leveleinek egy részét közölték

Kóhegyi Mihállyal, valójában ekkor értette meg, hogy Németh László a globalizáció előtti időszak teoretikusa volt, aki a maga erős tizenkilencedik századi háttérével, valójában az újkor által kialakított elemzés módszerét követve jutott el annak felismeréséhez, hogy a világ egy egységes civilizáció, a világcivilizáció megteremtésének küszöbén áll. A történeésekből mintegy kilépvé, a megfigyelő helyzetéből mondta azt, amit mondott. Érzékelte a világ eggyé válásának lehetőségét, szépségét, de az elinduló folyamatokban zajló veszélyeket is, ezek közül a pusztulás egyetemességét érezte a legnagyobb veszélynek.

Az, amit mondott reális volt, de leegyszerűsített is volt, igaz, az ezerkilencszáznegyvenes-ötvenes évek Magyarországon még a világcivilizáció kialakulásának lehetőségéről beszélni is meglepőnek számíthatott, hiszen akkor még a politikai egységesüléstől is messze volt a világ. A leegyszerűsítés abban mutatkozott meg, hogy Németh a világcivilizáció modelljében (akárcsak az általa kialakított) bartóki modellben az ősínek és a modernnek a találkozását képzelte el, de arról, hogy ez hogyan történik, vagy történhet meg, egy szót nem mondott.

Az időben visszanezve ezeknek a mostani feljegyzéseknek az írója is azt mondja, hogy a rendszerváltás időszakában, nyilván Németh hatására, az akkori változásokat is hasonlóan, ma már tudja, erősen leegyszerűsítve képzelte el. Azt gondolta, hogy a korábbi időszakból megőrződik mindaz, ami megőrzendő belőle, Nyugatról pedig átveszik azt, amit a modernizációból, társadalomszervezésből át kell venniük. Arról, hogy hosszú, évtizedes küzdelmek kezdődnek, érdekek harca folyik majd az élet minden területén, fogalma sem volt.

A kilencvenes években az egyes részterületeken vizsgálta Németh munkásságát, s majd kettőezer elején ül le, hogy megpróbálja formába önteni mindazt, amit Németh Lászlóról gondolt.

Némethet ma is a globalizáció előtti időszak gondolkodójának tartja, aki ennek az időszaknak az emberképét is megfogalmazta, ennek az emberképnek a tarthatatlanságára Milan Kundera mutatott rá, majd J. M. Coetzee lesz az, aki megmutatja minden lehetséges modell lehetetlenségét, egyedül az állandó keresést tartja lehetségesnek.

Erről majd részletesebben is írnia kell.

24.

Mondta, a nyolcvanas években a szerkesztés mellett főképpen filológiai munkát végzett, s levelek, dokumentumok kiadására, gondozására gondol ennek kapcsán.

Az ő szemében azonban nemcsak a szövegek gondozója a filológus, hanem az is, aki a szövegek gondozásával megteremti az átfogó elemzés, értékelés alapjait, s magát az elemzést, értékelést is elvégzi.

A filológusi munkával sokan szembeállítják az esszéisztikus megközelítést, ezt főképpen a felületességgel azonosítják, ugyanakkor szinte minden, az olvashatóság igényeinek megfelelő írást ebbe a kategóriába sorolnak. Azt gondolja, az olvashatóságért minden szerzőnek, a szaktudományuk elvárásainak megfelelni akaró és tudó tudósoknak meg kell küzdenie, bár jó néhány természettudományos

témát látva érzékeli, hogy van, amikor már csak a pár tudós által használt szakmai nyelven lehet megszólalni.

Ebből következően az esszéisztikus megfogalmazás önmagában nem mindig jelent felületességet. Filológiai megalapozottsággal is lehet mások által is olvasható módon írni. Ha bármilyen modellt is követni akart az életében, akkor ez a modell volt az, amelyiket követni akart.

25.

Ezerkilencszáznyolcvanhatban tanulmányt írt Grezsa Ferenc és Sándor Iván Németh László könyvéről. Grezsa Ferenc Németh háborús korszakáról írt könyvet, Sándor Iván könyve a már említett, A Németh László-pör című könyv volt. Két könyvről írt, a két könyv kapcsán összeszedte mindazokat a mozzanatokot, amelyek az akkori magyar irodalomban, legalábbis szerinte, a korszerű helyzetismeret irányába mutattak. Az írásba belenézve most veszi észre, hogy belegyömöszölt abba a rövid tanulmányba mindenkit, aki belefért, az említett két szerző mellett említette Esterházy Péter, a közgazdász Lengyel László, aztán Liska Tibor, majd Bibó István, aztán Csoóri Sándor és Mészöly Miklós nevét, amit tudott, idézett is tőlük, különösen azt, ami az akkori világ megismerésének lehetőségeire vonatkozott.

Az írást a Valóság szerkesztőségének küldte el, választ Sükösd Mihálytól kapott. Olyan választ kapott, amelyet se előtte, se utána nem kapott senkitől. Az írásodat nem merjük közölni, írta Sükösd kézírással, hatalmas betűkkel.

Ezt a választ akkor sem értette, s azóta sem érti, pedig sokat gondolkodott rajta. Abban az írásban semmi olyan nem volt, ami az ő akkor már pár éves szerkesztői gyakorlaton alapozódó tapasztalatai szerint a legalitás keretei között ne lehetett volna közölni. Másrészt Sükösd Mihályt senki nem kényszerítette a levélben megmutatkozó őszinteségre, akár udvariasan elhárító levelet is írhatott volna.

Ma is azon gondolkodik, hogy mi irritálhatta a Valóság szerkesztőségét ebben az írásban, hiszen például a Liska-moddellel kapcsolatos mondatokat éppen egy korábbi Valóság-számból idézte. Lehet, hogy a Valóság mögött álló Aczél György és Németh László egykori, rendkívül összetett kapcsolatába nem akartak belelépni, még utólag sem, vagy valami általa nem ismert mozzanat határolta el őket a közléstől, s az készítette őket az írás említett módon való visszaadására.

Ezekben a jegyzetekben még csak érzékeltetni sem tudja a Valóság című folyóirat szerepét és szerepének összetettségét a Kádár-rendszerben. A lap társadalmi, gazdasági kérdésekről közölt mérvadó tanulmányokat, szociográfiákat, így például Végh Antal Penészleki riportja és Zám Tibor Hortobágyi jegyzetek című írása is a Valóságban jelent meg, s még annyit minden, itt csak a Valóságban szerzőként szereplő Liska Tibor, Szűcs Jenő, Hankiss Elemér nevét említi. A lap gazdaságát Vekérdi László elemezte az Új Forrás 1995-ös évfolyamában közölt kétrészes, Harminchárom év a Valóság rabságában című tanulmányában. Kőrösi József halálakor Vekérdi

László nekrolóiban búcsúzott Kőrösi Józseftől, ebből idéz most pár gondolatot: „Itt inkább Lengyel László Valóság-esszéjéből idéznék valamit, amit ‘a Valóság módszeré’-ről ír: ‘Jobb esetben egy telefon vagy egy kétsoros levél értesítette az író, hogy cikkének megbeszélésére ekkor és ekkor jelenjen meg a szerkesztőségben. A sivár irodákban előrejutva az elképedt és álmélkodó szerencsétlen egyenesen a főszerkesztő színe elé juthatott, aki gólyalábain dülöngve járt a recsegő padlón, és ordítva tárgyalta a világ sorát a többi szerkesztővel. A világ kicsiny történeteket, anekdotákat, példabeszédeket jelentett. A szerző ezen istenektől és félistenektől megsemmisülten csak dadogva tudott felelgetni azokra a kérdésekre, amelyeknek az égvilágon semmi köze nem volt művéhez, s abban reménykedett, hogy válaszai javítják a cikk megjelenésének esélyeit.’ Hiába reménykedett, természetesen. Mert a szerkesztők a maguk anekdotákban feloldódó pompás összjátékával (Kőrösi körül bámulatos csapatmunka tudott kialakulni anélkül, hogy ő a legcsekélyebb mértékben igyekezett volna ilyesmit kialakítani) „azért kínozták az embert, hogy a saját stílusát csiszolja ki. Nem az övékét kellett követnem. Nem akarták, hogy úgy írjak, mint ők. Nem a saját mondataikat akarták viszontlátni. Elfogadták, sőt erőltették a saját stílust. »Ez nem maga, ez nem magától való« – volt a leggyakoribb megjegyzés. Máig nem bántam meg, hogy ők voltak az első olvasóim.’

Pontosan ezt s így tapasztalhattam én is, valamikor a hatvanas évek elején-közepén, és máig nem bántam meg én sem. Azt is ideértve, hogy később, mikor már a Valóság hasábjain valamelyest közölhető szerzővé ütődtem, épp a leginkább ‘magamtól való’ cikkeimet kaptam tőlük vissza. Az egyikre máig büszke vagyok: ‘Lacikám, bocsásd már meg ezt nekünk’, írta rá Kőrösi jellegzetes ákom-bákom, ám többnyire mégis jól olvasható betűivel. Akkor egy kicsit fájt, de lassan kezdtem úgy érezni, hogy felér egy lovaggá ütéssel. Kőrösi nevelt anélkül, hogy egy cseppet is nevelni akart volna. Nemcsak szerzőket, szerkesztőket is.”*

A Forrást különösen Zám Tibor és a szociografikus szemléletmód révén az átlagosnál szorosabbnak mondható kapcsolat fűzte a Valósághoz, ő maga is rendszeresen olvasta a lapot, ezért örült annak, hogy személyesen is találkozhatott Kőrösi Józseffel.

*www.jamk.hu/ujforras/990312.htm

26.

Nem sokkal korábban jártak náluk a Jelenkor szerkesztői, Szederkényi Ervin főszerkesztő, s vele Csorba Győző és Parti Nagy Lajos, a két kiváló költő. A művelődési központban volt Jelenkor-est, akkoriban még ott tartották az irodalmi esteket, előtte-utána sokat beszélgettek. Ezen felbátorodva küldte el az írását Szederkényi Ervinnek, pár nappal később az Írószövetségben találkoztak, Szederkényi ott szóban nyugtázta a dolgozatot, említett néhány aránytalanságot, de azt mondta, közli az írást.

Ma is emlékszik erre a pillanatra, a Szederkényi Ervintől hallottak számára is felértek egy lovaggá ütéssel.

Az említett tanulmány Szederkényi Ervin halála után, az általa utolsóként összeállított-nyomdába adott számban jelent meg.

Így kezdődött személyes kapcsolata a korábban általa is sokat olvasott lappal.

Szederkényi Ervinről (1934–1987) szerkesztőelődje, Tüskés Tibor írását idézi itt: „Utódom volt, négy évvel fiatalabb nálam, és megelőzött a távozásban. Dombóváron középiskolát, Szegeden egyetemet végzett. Pécssett kezdett el tanítani, előbb általános iskolában, később gimnáziumban, majd a tanárképző főiskolán, végül a tudományegyetem tanárképző karán. Nem akart a Jelenkor főszerkesztője lenni. A folyóiratnál még én adtam feladatokat a fiatal tanárnak: könyvkritikákat írt, tehetségkutató diákpályázatot értékelt, a folyóiratban a moderniségről, a korszerű művészet kérdéseiről zajló vitához szólott hozzá a szocialista realizmus talajáról. Valójában ezekkel az írásokkal hívta föl magára a figyelmet. S amikor engem a modernizmus meg a »polgári nézetek« pártolása miatt kiakolbólitottak a szerkesztőségből, 1964. augusztus 15-től őt ültették a helyembe. A lap a »vaskorszakba« süllyedt vissza. De amit pártmegbízatásként vállalt, később hivatásává tette. A szocialista realizmus kívánalmain jó ízlése, a minőség iránti vonzalma, az írókkal való személyes kapcsolat ápolása, olvasmányélményei győzedelmeskedtek. És az első öt-hat év botladozása, »tanulópénze« után ugyanazokat az írókat – Hernádi Gyulát, Illyés Gyulát, Mátyás Ivánt, Mészöly Miklóst, Németh Lászlót, Weöres Sándort – kezdte el közölni, akik miatt annak idején nekem az elmarasztaló bírálatokat hallgatni, a támadásokat vállalni kellett. Persze közben az »éghajlat«, az irodalmi »ájer« is változott. De őt is elszámoltatták, és előfordult, hogy »igazolól jelentést« kellett írnia. Életműve a folyóirat történetéből huszonhárom esztendő, amíg a lap élén állt. Azok közé a szerkesztők közé tartozik, akik önálló művek megalkotása helyett vérükkel a lapot táplálják. Saját könyve nincs, de előhívta, életre segítette, közölte mások műveit. Mindenkit arra tudott ösztönözni, amire tehetsége szerint képes volt. Főiskolai jegyzeteket írt másokkal, antológiákat szerkesztett, a helyi napilapban tévékritikákat vállalt, interjút készített. Szorgalmát, tehetségét, idejét másokért áldozta föl. Évek során fölismerete, hogy nincs »szocialista« meg »polgári« irodalom, nincs »konzervatív« meg »posztmodern« irodalom, hanem jó meg rossz irodalom létezik. Amikor a hetvenes évek végén egy új hangú, új szemléletű fiatal magyar széppróza jelentkezik irodalmunkban, akkor képviselői (Esterházy Péter, Nádas Péter) és kritikusai (Balassa Péter) mellé áll. De a »kipróbált« értékeknek sem fordít háttal: Bertha Bulcsu interjúsorozatát jelenteti meg, Tatay Sándor Bakony-szociográfiáját közli, helyet ad Nagy Lászlóról, Pilinszky Jánosról, Illyés Gyuláról írott könyveim folytatásos közlésének. Huszonhárom éven át egy folyóirat élén állni, a java magyar irodalom ügyét szolgálni, ugyanakkor az irodalompolitika kívánalmainak és a 'húzd meg, ereszd meg' gyakorlatának eleget tenni – nem lehet belső konfliktusok nélkül. Szederkényi Ervin abban a küzdelemben, amelyet a magyar irodalom értékeiért, a java irodalom érdekében a kulturális politika legmagasabb szintű irányítóival folytatott, felőrlődött. Egyre gyakrabban gyűjtött rá, orvosságokat szedett, hangja elfátyolozódott, keze reszketett, kórházba került, fölemésztődött. Munkásságának 'térképe' az a bibliográfia, amely a Jelenkor első korszakának adattárát is tartalmazza, s amelyet Bertók László állított össze.”*

Szederkényi Ervin legendás szerkesztő volt, szerkesztői erejét jelzi, hogy a Jelenkort a hetvenes években új pályára állította, szerkesztői gyakorlata negyed évszázaddal a halála után is érvényes.

Csupán a „láncolatok” iránti elkötelezettsége miatt jelzi meg, hogy Tüskés Tibor (1930–2009), a Jelenkor korábbi főszerkesztője Ági magyartanára volt Pécsen.

*Tüskés Tibor: Szederkényi Ervin, www.napkut.hu/naput_2003/2003_10/127htm

27.

Nem tudja, melyik pécsi nyarukon ment fel először a Jelenkor szerkesztőségébe.

Már Szederkényi Ervin halála után történt ez, Csordás Gábor volt a főszerkesztő, Csuha István a szerkesztő. Az is lehet, hogy valamikor István járt Kecskeméten, az első feleségével, s ő kereste először őket. Ilia tanár úr tanítványa volt ő is, ez megteremtette közöttük a kapcsolódási pontokat, de az irodalomból István is és Gábor is mást látott, mint ő, számára éppen az irodalomlátásuknak a mássága volt érdekes.

Technikai szinten is másképpen szerkesztettek, mint ők. Az egész magyar irodalomban Csordás Gábor volt az első, aki a számítógépet bevonta a szerkesztésbe, a nyomdának nyomtatásra adott anyagot a szerkesztőségben állították elő. A Forrásnál nem követték őket ezen az úton, de azért figyelte a technikai újításukat.

Gáborékat többször meglátogatták tetőtéri lakásukban, Istvánéknál is jártak, pár nyáron egyszer-kétszer a Széchenyi téri szerkesztőségbe is bement, ott Bertók Lászlóval, Parti Nagy Lajossal találkozott.

Később a szintén volt szegedi, Takáts József is a Jelenkorhoz került, Takáts Jóska sokszor felhívta őt telefonon, hosszú délutánokat beszélgettek át. Ma már nem tudja, hogy miről beszélgettek, nyilván a Jelenkor aktuális helyzetéről, a szerkesztőségben belüli és a szerkesztőség körüli mozgásokról, irodalomról, politikáról, valami hasonlóról beszélgethettek, másról nem is tudtak volna beszélni egymással.

Mindez, ahogy a Jelenkor történetét nézi, ezerkilencszáznolcvanhét és ezerkilencszázkilencvenegy-kilencvenkettő között történhetett, Csuha Istvánnal később is tartotta a kapcsolatot.

Csuha István is fiatalabb, mint ő, Takáts József is. Öt-hat évvel fiatalabbak nála, irodalomlátásukat mégis mintha világok választották volna el az övétől. Ők már nem a hetvenes években, hanem a nyolcvanas évek elején voltak egyetemisták, ugyanott ahol ő, ugyanazok tanították őket, de azok az évek már más irodalomlátással látták el őket, mint amit a hetvenes évek második felében ő szerzett meg magának.

Az irodalmat azonban mély szenvedéllyel szerették és szeretik ők is.

Takáts József személyes élettörténetéről keveset tudott, ezért meglepődött, amikor egyik tanulmányában személyes utalásokat is tett, s még inkább meglepődött, hogy ezek az utalások az övéhez hasonló életutat tártak fel. Az írásban arról beszél, Oravecz Imre Halászóember című kötete miképpen bírta rá arra, hogy egyik tervezett előadását megváltoztassa. Idézi: „A Halászóemberből olyan monumentalitás, mánia és monotónia áradt, ami lenyűgözött. Ebben a kötetben találtam rá azokra a sorokra, amelyeket olvasva rájöttem, hogy Sellyén

másról kell beszélnem, mint amit előre elterveztem. Mielőtt azonban idézném e sorokat, a kötetről kell mondanom valamit. Kb. 250 költemény: aprólékos, tárgyias, gyakran katalógusszerű rekonstruálása egy valaha volt világnak, paraszti közösségnek. Tárgyak és mindennapi gyakorlatok rendszere: a Halászóember olyan falumonográfia, melyet a Fél Edit–Hofer Tamás-féle Átány-könyvvel kellene együtt olvasni. Az elbeszélő egy közösségről számol be: emberekről, akik egy örökölt életmód és a család, a »had« biztonságában éltek – ő maga viszont hangsúlyozottan magányos. A kötetet úgy is lehet olvasni, mint énfelépítést: a beszélő a régi Szajla leltárszerű felsorolásából építi fel magát. A beszédhelyzet így jellemezhető: én, aki még abból a világból, kultúrából való vagyok, beszélek nektek, akiknek mindez már idegen. Az emlékezés a kötet uralkodó beszédformája, s egyben a kötet ideológiájának is egyik legfontosabb eleme. Az ősök világa az ismétlődés világa volt, minden ugyanúgy történt mindegyik napon, a gyerekek megismételték szüleik életét, s közben a családok, a »hadak« észrevétlen »tökélyre emeltek egy tudást, egy kultúrát, egy életmódot« (Barczy-had), amelyet aztán el kellett felejtetniök. A Halászóember költészete politikai költészet. A valaha volt, tökélyre emelt kultúra akkor roppant össze, amikor a kommunisták belekényszerítik a férfiakat a téeszbe. A hadak szétesnek, az ismétlődés ritmusa megtörik, az újabb nemzedékek már nem a szüleik életét folytatják, a mindennapi gyakorlatok elfelejtődnek, a tárgyak elkallódnak. Beszélni az egykori világról (az emlékezés) egyben helyreállításának kísérlete.

A kötet nyolc ciklusból áll, s a negyedik ciklus utolsó verse, amely tehát nagyjából a kötet középpontjában található, Az öregek látogatása címet viseli. Ők azok, az öregek, a már halott ősök, akik helyre tudják állítani az egykori világot, akik tudják, minek hol a helye, mikor minek van ideje. E költemény azt mondja el, hogy előjönnek a temetőkből a halott elődök, és újrakezdi a valahai életmódot, újra »felépítik a lerombolt házakat, istállókat, csűröket, disznóólakat, feltörik a parlagon hagyott földeket, / mindenki visszakapja a magáét, / nincs vita, veszekedés, / az öregek még emlékeznek rá, kié hol volt, / az új dűlőutakon nem változtatnak, / de a régi gyalogutakhoz ragaszkodnak, visszahozzák a lovakat, / boldogan nyerítenek, mikor megérkeznek, / visszakerül a sok kocsi, vetőgép, hám, szerszám, minden, / mindenki kap egy üszőt az induláshoz, / aztán a betanítás következik, / megmutatják fiaiknak, unokáiknak, / amit elfeledtek vagy sose csináltak...«. Hát ezek voltak azok a sorok. Ilyen paraszti világban nőttem fel én is. A családomnak, mint sok más parasztcsaládnak is, sok évre volt szüksége ahhoz, hogy megértse, értelmét vesztette az az életmód, amely szerint generációi korábban éltek. Előbb a kuláklista, a kolhozosítás; beadni a lovakat, a szerszámokat, a földet a közösbe, mindent, amit több generáció évtizedeken keresztül lassan, rengeteg munkával megszerzett és továbbadott; aztán a második téeszésítés, munkaegység, egy valaha gazdaságilag erős család fokozatos tönkremenetele, végül a tanya eladása. Ma már a tanya helyét sem lehet meglegelni, s nincs meg semmi abból a természeti környezetből sem, ahol felnőttem. Az akácfasort, ami a tanyánkhoz vezetett be, kivágták, a gyümölcsöst már korábban. Nem tudom kifejezni azt az érzést, ami a téesz vagy kolhoz szavak hallatán elfog; szorongással vegyes gyűlölet. A Halászóembert egészen másképpen olvassa az,

aki saját »önéletrajzaként« tudja olvasni, mint én, s másként az, akinek a számára ez költészet. Persze, költészet:”*

Mielőtt egyetlen mondat megjegyzést fűzne az idézetekhez, még egy részt idemácsol Takáts József írásából. Az Anna Karenina híres kaszálójelenete kapcsán írja: „Aki kaszál, olyan cselekvést végez, amiben nagyon kevés egyéni vonás van. Csak gyakorlatban lehet megtanulni, leginkább olyasvalakitől ellesni, aki mestere e cselekvésnek, s aki szintén elleste valakitől korábban e mozdulatokat, s megismétli őket, nem pontosan ugyanúgy, mint akitől elleste, de majdnem ugyanúgy. A fiúk általában az apjuktól tanulják meg. A jó kaszálás ráadásul nem racionálisan ellenőrzött cselekvés, hanem olyan begyakorlott mozdulatsor, amelyben felfüggesztődik az akaratlagosság – mint Tolsztoj írja, a magafelejtés mozdulatsora. A kaszálás mozdulataiban öntudatlanul mindig egy közösség mozdulatai ismétlődnek: az egymás követő mesterek, az apák magafelejt mozdulatai.”**

Egyetlen mondatnyi megjegyzést fűz Takáts József mondataihoz: ilyen paraszti világ emléke él benne is. Erre emlékezik, miközben az idézett szerzótől tudja azt is, hogy az emlékezés az ismétlődés megszakadásának a jele.

*Takáts József: Baksay, Oravecz, Tolsztoj, in: Takáts József: Kritikus minták, Bírálatok, előadások, esszék, tanulmányok, Kalligram, 2009, 131–140, idézett rész: 135–136.

**Uo.: 139–140.

28.

Az emlékezés az ismétlődés megszakadásának a jele, mondja Takáts József.

Az emlékezés a folyamatosság megszakadásának a jele, ezt a megjegyzést teszi hozzá Takáts József megállapításához. Azt jelzi, hogy az életben megszakadt valami, s ezért visszafordulunk a múlthoz, új kiindulópontokat keresünk magunknak.

Az emlékezés a cselekvés elakadásának a jelzője.

Az emlékezés az új cselekvési lehetőségek keresése.

29.

Mindazt, amiről most ír, később, az eddig leírtaknál jó tíz évvel később történt meg. Ezerkilencszázkilencvenöt nyarán festette meg Benes a lakásunkba, mondom, de nem is festette, hanem színezte ki nagyméretű szitanyomatát, az Egyszervolt állatok címűt. Ennél is évekkal később ült Tolnai Ottó a szobánkban, s ezt a képet nézte. Látszott rajta, hogy mélyen hatott rá a kép. Beszélgettünk volna, de Tolnai csak ült, nézte a képet. Hosszan, sokáig ült csendben, a képet nézve, aztán megszólalt. Gyönyörű – mondta.

Hosszú évekkal később jött hozzánk Maurits Ferenc, a kiváló festő. Nem ült le a fotelba, amelyikből Tolnai Benes munkáját nézte, máshova sem ült le, tele volt feszültséggel, mint mindig, egyébként is egy kiállítás rendezéséről szaladtunk haza, hogy a képeinket megnézzék. Rámutatott Benes Folyópart című képére, majd Szilágyi László Mózesére, s azt mondta, gyönyörűek, a világ bármelyik galériájában helyük lenne.

Most nem annak a magyarázatát keresem, hogy miért „gyönyörűek” a hagyományos szépségeszmény szerint egyáltalán nem gyönyörű képek, s az sem foglalkoztat, hogy miért állok meg még ma is naponta Szilágyi Lászlónak a döbbenettől megdermedő Mózeset ábrázoló képe előtt, hanem arra a kérdésre keresem a választ, miért volt számomra fontos ez a két jelenet, miért őriztem meg őket az emlékezetemben.

Nem azért, mert visszaigazolták a választásaimat. Nem azért, mert két, a képzőművészetet, annak történetét, a mai világ mozgásait jól ismerő művész fontosnak találta a nálunk lévő képeket, az értékképzésnek az ezzel kapcsolatos mozzanata pedig fel sem merült bennem.

Más miatt volt fontos számomra ez a két történéssor.

Akkorra, amikor ezek lejátszódtak, már megértettem, hogy a képekkel is lehet együtt élni, a képekhez is lehet kötődni, ugyanúgy, mint a könyvekhez, s a könyvekben megmutatkozó világokhoz.

Ez az ösztönösen feltörő hajlamom a külvilág felé ekkor mutatta meg magát először, ezért örültem annak, hogy volt, aki észrevette ezt.

30.

Abban, hogy ez a hajlama felszínre tört, nagy szerepe volt Géczy Jánosnak. Jánossal együtt jártak az egyetemre, Zalán elválaszthatatlan barátja volt, sokat beszélgettek Baka Istvánnal. Talán a kilencvenes években látogatták meg először Jánost és Violát Veszprémben, később paloznaki házukban is nyaralhattak jó párszor. Ezeken a nyaralásokon a Balaton-felvidék világát, Jánosék házában a képzőművészet világát fedezte fel a maga számára. János valóban együtt élt a náluk lévő, jelentős mesterek által készített munkákkal, a lélegzetüket is ismerte, s mindent megtett azért, hogy a képek méltó helyen lehessenek.

Ő ismertette meg őket Szilágyi Lászlóval és párjával, Zoéval is. Az első veszprémi útjukon tőlük vették az első, a lakásukba bekerülő képeket, köztük a Mózeset, a nyaralásra félretett pénzből. A kép a ruhadarabra festett barna-sárga-vöröses háttéren királyfejet ábrázol, az arc egyik felét szemből, a másik felét oldalnézetből, a megdöbbenés pillanatában. János vitte el őket Salföldre is, Raffay Bélához, a kiváló szobrászhoz, első találkozásukkor egy egész napot beszélgettek ezzel a csöndes emberrel. Tőle a Kuporgó című marokszobrot őrzik nagy megbecsüléssel.

Így, a múzeumi kiállítóterektől távol érezte meg a képek és a szobrok világának gazdagságát. Ahhoz, hogy ez megtörténhessen, szüksége volt arra, hogy a művek mögött álló embert is érezze, egzisztenciális érintettségét, teljes világát, s arra is, hogy a maga világát is megérezze a képekben és a szobrokban.

Szilágyi László 1966-ban született, a képzőművészeti főiskolát 1985 és 1991 között végezte, egyik mestere, Soáby Lajos szerint akkor expresszionista festőnek tartotta magát. 1991 és 1994 között Derkoviits-ösztöndíjas volt, 1992-ben

ismerkedett meg leendő feleségével, Zoéval, 1993-ban feleségével hazaköltözött Veszprémbe, 2002-ben különköltöztek egymástól. Szilágyi Lászlón pszichikai betegsége fokozatosan eluralkodott, 2007-ben halt meg. Halálakor írta róla Fenyvesi Ottó: „Szilágyi Lackó neve Veszprémben mintha egyike lenne azoknak a titkos hívószavaknak, amelyekről bizonyos műveltségű és életérzésű emberek egymást felismerik. Életművét titokzatos félhomály fedi, munkái szinte hozzáférhetetlenek. Festményeit igazából csak azok ismerhetik, akik bejáratosak voltak a műtermébe, merthogy sok minden mondható róla, de az nem, hogy a galériák elkényeztették volna kiállításajánlatokkal. Én utoljára egybegyűjtve a veszprémi VMK szocreál előcsarnokában láttam az utóbbi években készült festményei egy részét, ruhafogasok, kiszuperálásra váró pultok között, mögött felaggatva a zezugokban. Előtte azért festményei megjárták a budapesti Múcsarnokot, eljutottak Párizsba a David Bowie tiszteletére szervezett kiállításra, de Lackó Európa kulturális fővárosát, Berlint is megcélozta. Tudtommal monográfia, átfogó katalógus sem készült az életműről, vagy legalább annak egyes periódusairól. Láthatók viszont többnyire pár ezer forintért szerteszórt festményei veszprémi magángyűjteményekben, lakásokban. A megalázottak és önpusztítók, outsiders, punkok színjátós hullafoltokkal festett portréi láthatók festményein. Pokolian szórakoztató tűzijáték. Széles gesztusokkal, expresszív vonásokkal vastagon felkent, néha felragasztott, összemontázsolt, csillogó rózsaszín tekintetű szörnyek. Vérespiros és monumentálisan mocskos fekete, barna áradat. Neonzöld. A létezés drámája a felismerés éles fényében megvilágítva. Irtózatossá doboszó. Furcsa és fájdalmas görcsben rángó figurák, ördögien cinikusak és keserűek, mint a XX. századvég volt. Legtöbbször önarcképek ezek, a saját lelki mozgásait, saját indulatait dokumentálta. XX. századi outsider volt, a társadalomból kitaszított lázadó festője, az ő életüket élte abban a két, két és fél évtizedben, amit alkotómunkára kimért számára a sors, s ebből is a betegséggel, skizofréniával, depresszióval vívott küzdelem töltötte ki az utolsó éveket. A '80-as évek végén, a '90-es évek elején volt a csúcson, amikor Zoéval (feleségével) valamelyest kordában tudták tartani a démonokat.”*

2013-ban jelent meg, Szilágyi László címmel, Bordács Andrea szerkesztésében a festészetével foglalkozó és képeit bemutató kötet.

Raffay Béla 1944-ben született, 1963-tól járt a képzőművészeti főiskolára, itt egy ultrabalos, államellenes összeesküvésnek minősített „mozgalomban” vett részt, hat hónap felfüggesztett börtönre ítélték, s hosszú időre kiszorult a művészeti életből. 1975 óta Salföldön él. „...felfedeztem, hogy konstruálni, teremteni is lehet a szépséget, ami nehéz dolog, mert a konstruált szépségnek fel kell tudni venni a versenyt a természeti szépséggel: Ha valaki egy mesterséges kavicsot akar csinálni, olyat, ami érdekes is, tehát különös, nincs könnyű dolga, mert sok természeti törvény kölcsönhatásának eredménye egy szép és formás kavics. Egy figurális szobornál sokkal több törvény hatását kell figyelembe venni, nemcsak a természeti, hanem a társadalmi törvényekét is, hiszen az ember a legbonyolultabb lény” – mondja egyik vallomásában.**

*<http://nol.hu/archivum/archiv-434824-243701>

**Raffay Béla: Vallomás, In: Raffay Béla, Vár ucca tizenhét – Album, in: Veszprém, 1994. 1.

31.

Minden úgy történt, ahogy az irodalom kapcsán is történt minden. A számára fontos képekre, szobrokra az értelmezés vonatkozásában azzal az elemi kíváncsisággal vetette rá magát, mint ahogy fiatalkorában, s azóta is a könyvekre, a fontos felismeréseket rejtő írásokra veti rá magát. A legfontosabbnak a felismerést tartja, annak megérezését, hogy a könyv, a kép révén elindíthat egy gondolatmenetet. Ebben a sűrűsödési pontban értelem és érzélem találkozik egymással, a gondolkodás feszültsége egész lényét leköti.

A képek kapcsán azt mondja, amit az előbb az irodalom és a képzőművészet kapcsán is mondott, a kincsképzés nem érdekli, nem gyűjt képeket, ahogy könyveket sem gyűjt. A könyveket azért vásárolja meg, hogy elolvassa őket, a gyűjtő azért vásárolja őket, hogy a birtokában legyenek. Ő csak annyit akart, a könyvek kapcsán csak annyit akart, de ezt már gyerekkorában akarta, hogy ha szüksége lesz egy könyvre, akkor az a közelében legyen, s azonnal elővehető legyen. Nem tudott nagy könyvtárat létrehozni maga mellett, ezt a lakásaik mérete s a könyvekre szánható anyagiak hiánya nem engedte meg, de még a meglévő könyveket sem találja meg azonnal, már nem tudja nyomon követni, hogy egyik vagy másik könyve melyik hátsó sorban van a polcokon. A képeket nem vásárolták, lakásukban a festő barátaiktól kapott képeket őrzik.

Ahogy az általa vásárolt könyveknek, a hozzá érkező leveleknek, úgy a náluk lévő képeknek is tudja a történetét, ezeken a történeteken keresztül kötődik hozzájuk. A képek felfedezését önmaga világán belül, kellő távolságtartással és kellő távolságból nézve mondja ezt, azért találja fontosnak, mert az irodalom mellett a maga számára talált egy másik területet, olyan területet, amelyikben teljesen fel tud oldódni, s amelyik a szellemét és az érzékeit is teljesen leköti.

*Márai Sándor az érzékiséget felidézve beszél az irodalom iránti kíváncsiságról, Gyergyai Albert kapcsán írta a Naplójában: „Gyergyai néha egy rajongó kamasz svádájával beszél könyvekről, írókról. Ez már nincs az irodalomban: csak vicsorgó, gonosz kritikák vannak.” Később mintha ehhez a megjegyzéséhez kapcsolódva írná: „Szent Pál azt írta a korintusiaknak, hogy »énekelek a lélekkel, de énekelek az értelemmel is«. Amikor valaki a »lélekkel énekel«, az költészet. Amikor az »értelemmel énekel«, az a nagy próza.”**

Márai ezekben a rövid feljegyzéseiben a legjobb. Ha a naplót folyamatukban olvassuk, akkor érezzük, hogy az alkat, az egyéniség ránő a feljegyzésekre, a fentiekhez hasonló feljegyzésekben, ha önmagukban állnak, csak a műveltséget s a letisztult tudást érezzük.

Márai Sándor: A Teljes Napló 1967–69, sorozatszerkesztő: Mészáros Tibor, Helikon, 2014, 222., 327.

32.

Akkor még, amikor mindezek történtek, gazdag világban éltek, nem egy, hanem több ága volt a világuknak. Ha Veszprémbe vagy Paloznakra mentek, egyszer-kétszer Szigligetre, akkor keresték a hazafelé vezető utat is, azt, amelyik

Balatonedericsnél veszi a kezdetét, s indul Sopronnak. Lövőig mentek ezen az úton, onnét pedig az átkötő úton hazáig.

Akkor már elkülönült egymástól ez a két világ, az első útkjéről vitték magukkal Szilágyi László képeit, este nézték őket abban a szobában, amelyikben felnőtt, amelyiknek a falán még ott volt az a könyvespolc, amelyiket ő álmodott meg magának, hogy a könyveit legyen hova tennie, nézték a képeket, idegennek, attól a világtól különbözőnek mutatták magukat.

Ezt a különbözőséget nehezen viselte, mindig teljesen benne akart élni a világban, ez a kettő pedig erősen különbözött egymástól, más, egymástól különböző törvényei voltak mindkettőnek.

33.

Visszagondolva azt látom, hogy ekkorra alakult ki az a szellemi világ, amelyik szinte máig körülvesz. Az első apró körben a szerkesztőséghez tartozók voltak, aztán azok következtek, akikkel az egyetemi világban kialakult kapcsolatok-barátságok megőrződtek, a középpontban Ilia tanár úrral, Lengyel Andrással, Baka Istvánval. Az irodalmi világ is új kapcsolatokkal ajándékozott meg, itt nem is neveket mondok, hanem azt, hogy az intézményesített irodalmi világgal való kapcsolat erősen gazdagító erővel bírt. Később is így lesz ez, a különböző szervezeti formákban való részvétel az irodalom működésével kapcsolatban fontos ismereteket adott. Ismereteket adott és védőernyőt is jelentett annak, aki ennek a világnak valamilyen módon a részese volt, az egész rendszer működésével kapcsolatos információk terén majdhogynem kivételes helyzetben lévőnek tudhattuk magunkat, hiszen éreztük az irodalmi világ mozgásait, akaratát, s a hatalom reakcióiról is tudhattunk egyet s mást, egynéhány esetben ezeket a reakciókat meg is tapasztalhattuk.

(Folytatjuk)

Tandori Dezső

Lapozás

... Köszönettel
FRIED István
összehasonlíthatatlan
összehasonlítóan,
hogy figyel rám és
hisz bennem.
Ez az írás egy régi kezdemény
(enyém)
folytatásának készült,
de ahogy Ő kései
mesterem lett (és sose
késő!), lett már így az Övé.

Szalámi végrendeletem

– Új szeletelések –
Szeldelések, lásd habok (szelés
hérakleitoszian)

1. A legtöbb dolog úgy jó, ahogy van. Csak akkor legyen is úgy.
01. Ez nem rólad szól, ha nem rólad.
Ez nem rólam szól, ha nem rólam.
Ez nem rólad szól, ha nem stb. (Nem szól.) S nincs „hanem”.
17. „Nincs más hátra”
Már nagyon kevés időm van hátra.
Főleg előre.
Ez visszfelé nem érvényes.
18. Vagyis: Időm, ha előre van, nem érvényes hátra.
De fordítva igaz-e? Vagy az egész: fordítva?
12. Én nem mind egyet csinállok.
A nem mindegyet csinálom.
Ha nem mindegyetcsinállok,
javítás:
ha nem mind egyet csinállok,
a mindegyet csinálom.
18. Senkire még csak nem is szarok:
urológiai műtét után
csak az van, hogy tudjak pisálni.

19. Francot pisálok én rád!
Csak magamnak pisálok.
5. --- Így se lehet élni. És gyel tehel élni!
De másképp még ennyire se.
- 77/D. Illusztráció: társam: már neve sincs: verébke:
Egy nagy életkort megélt kisveréb ő.
Egy nagy kisverébéletkort élek épp.
8. Mi lesz?
Mint micsoda?
21. Elaludni csodás.
És mindegy, micsodás.
Ezt motyogom elalvás előtt.
- 28/C. Az írógép ráejthető a lábamra.
A kézírás nem.
Az írógép ráesik: e láb lesz az írópép.
- 98/B. Istenem, mit szetc. szét?
31. Micsoda magány volt!
Mindig másokkal.
Mindig velem.
Micsoda magány ezzel
az oly sok magányossal.
Oly sokak magányosa, én.
Oly sok magányosítóm, ti.
Magányosítóka.
Magányos itóka.
37. Kinn a világ. A trójai falu.
Kinn a világban mindig máshol.
Mindig magamban. Falumban.
Mindig magam a világ. A szomszéd-falú.
Hogy lennék hát mindig magam,
magános, magányos! Falú falu.
39. Külső-nézés (Hát a belső hát?)
Egy nagy micsoda az egész.
Egy nagy szar? Külső, belső?
De mi?
Jó, ha máris vonakodnak,
majd vállalom én.
Külsőt nem tartok.

További szeletek (Szellemi, szalámi, na ja.)

04. *Nem tematizálok.
Általában élek.
Általába bele.
Minden más zavar.
Ezt engedékenyen mondom.*
9. *Mindig történik valami.
Tindig malami történi.
Vagy sem. Vagy nem ilyen teljesen.*
10. *Rajzaim hátlapjára magamnak írok leveleket:
nem írok semmit. A levélpapír – a túloldali rajz –
a levél.*
42. *Nyilvános helyeken is gyakran integetek,
mint aki magában beszél, arra reagál.
De sem magamban nem beszélek,
sem másról nincs szó, mint egy-egy reakcióról,
részemről se, részéről se.*
- 0.9. *√agy-√agy (Etc.)*
- 7.91. *Két szét közül a pad alá.*
- 7.133. *Árad. Fölé.*
- 7.134. *Apad. Alá.*
- 0.091. *Edzés? Etc.-és.*
97. *Ülök a buszon.
Kézmozdulataim
jelzik, tanakszom.
De nem tanakszom.
Vigyorgok. Tankszom.
Titkolózom: már vigyorgok se.*
66. *Mit unatkozok össze. Isten! valami lassan örölnék.
Mit unatkozok szét.
Másokkal. Mi okkal? Magamokkal. Etc.
Mit szerencsétlenkedek?!
Tényleg, mit?! Átörölnék a szomsz. faluba.
Önmagamban a pad fölé,
egyebekben a pad alá.
Meg hol még? Halmet a halpiacon. Halm, az.*
76. *A magánélet, mint írtam már,
már mindig valami más,
valaki más.
De nem a más magánélete.
Az enyém! Az inneni falu.
Jó helyzet, kösz. A magánhelyzet kös(z)helyzet.*
43. *Az egyformaság már mindig más valami.*

- Már valaminek az egyformasága.
 Netán: a magányosság és az egyformaság
 két külön valami. Biztosan?
- 16/b. Társalogni. Seriff godunoff.
 Tárgyalogni. Boriff godunoff.
 Melyik kellemetlenebbül tematizáltabb?
- 99 Érdekes, mennyire nem érdekes.
 Érdektelen, mennyire nem érdektelen.
 Érdekes, mennyire nem nekem.
 Dolgaim másolják egymást... Bár másolataim dolgoznának.
 Itt legalább nem tudom kibogozni kézírásomat.
 Ld. Karinthy cipőbogozása. Belehalt. Belehalt fűzésébe.
 Hordj papucscipőt.
 Ezt már írtam.
 Ezt már kibogoztam? Lehajlástól meghalhatok.
 Kibogoztam a papucscipőmet.
 Szeretek a piacon cipőfűzőt venni.
 Sok mindenféle szokásom van a piacon.
 Ezek tematizáltságok? Épp ez az, hogy nem. Vagy?
271. Vkikk. Vkukk.
 Olvasom... jó ez! (Olvadni).
 De akkor hirtelen: „Hiszen
 megint írást olvasok!” Szókat
 hallok etc. Ha pártolóim
 kicsit megdöbbennek most
 ezen: jót akarok csak. Plusz:
 el ne higgyenek (engem)
 valahogy(i)-nak! Összehas. kakukk.
223. Kaja – na ja.
 Nem az egzisztencialitás
 vágya taszít el hirtelen
 a témáktól, de – Kafka!
 – az éhezőművészség.
 Nem kellett semmiféle koszt.
- 013/b/1. Átélni a
 szomszéd faluba!
- 1914/18. Az összehas k-u-kakukk.
201. Verébkém milyen
 önfeledten, megfontolás
 nélkül adja hangocskáit!
 (Kafka! „Átérek.”)
223. Ha már azt érzem,
 mit írt a Dosztojevszkij akár
 a Karamazovokat,
 Tolsztoj a magáéit, Virginia

Woolf... ha ezt érzem,
hogy „muszáj volt? mitől?
minek?” – ez nem a vég
kezdete. De mintha nem
lett volna a kezdet!

1/DE Mindig vég

a rég vége?

187. Már csak ki akarnám
húzni halálíg, de hogy
meg is haljak?
Képtelen dolog!

119. Formalizmus:

A vég kezdete
a kezdet vége.
A kezdet kezdete
a vég vége.
A kezdet vége
a vég vége.
Ld. Wittgenstein.

De:

& Aranynak ám!
Nem vagyok én
írás-bíró!
(Járást is alig,
hogy bíró.)
(De éppen ez
a hogy bíró:
ettől, hogy...)
...Azt a!
Fene akarta.

1/BC Mindig rég a rég
vége.

0009. A kakukk: szomszéd fészek.
A végzett
a kezdett.
(Witti: „Amiről...”)
TD: be lehet szélgni,
arról be kell szélgni...
Etc. már írtam Ect.

0000/B. Elemi élet. Urológ után.
Nem az, hogy ő le van,
de hogy én pisálni tudjak.

100091. A bal fülem felől
jön, és a jobb fülemmel
hallom...!

- 2/B/81. *Mind rég.*
5912. *Süket, ülök. A rég vége.*
2195. *Már teljesen
megdermeszt, hogy egyszer
csak nem leszek többé
itt. De akkor minden
hamis lesz. Sőt, így
rögtön is milyen? A vég rég-e.*
2183. *Egyformaságot élek
El ne kapja tőlem senki!
Vagy másképp: ennyire
nem hatok, hogy el se
kapják? Ma újra autók alá mentem.
És még én beszélek.*
010101. *Ma megint újjá-
születtem.
Szomszédfészkelődve.*
2222. *Ha már majd az
egzisztencialitás is
tematizmus lesz,
az lesz a halál?
Ah, én alá-menő! Nem való.
(örök búcsú) Bú-csúcs (de mi VAN?)*
- 22/b/2. *Ne húzz ujjat az újjászületéssel! Más.
Ember ne búcsúzzon.
Ember bú-csúcsozzon. Is.
De madárkám egzisztencia-
litása felülír minden
írást. Rettegek életéért, ez VAN.*
- 9/bc/8. *Lehet-e lég-szer?
Nem írok. Mert akkor
rögtön átírnám. S sose elégszer.*
79. *K. u. k.
Ka. f. ka.*
079. *Weöres-járás. A lég szere.
Sét a. (Aluljárón át menni.
Sét b. (Nem pirosba menni.)
Szét a. (Tizedszerre is halálba
Szét b. menni autóknak alája?!)
(„Legszebb alkotás
a séta.” W.S.) (Eeegen? En.)*

K. u. k. Kakukk.
K. u. k. kukk.
Kafka kakuk.k:
„A szomszéd hehezet.”
(Faluba se nehezebb
átérni, lehezet.”)
Mit lásson a szomszéd,
amíg imánk szétcsapong
(Rilke). Mit (t)együnk,
ha éh van, művészi? Éhezés
mű vészek vogmuc!?

Az összehasonlíthatatlan NAGYÚRNAK

1111. *Egymás nagy rajongói
vagyunk. Vki. Egy Nagy Más
rajongói. ld. W.S.*
2111. *Kiszólás (vogmuc)
Azt a rajongóját!*
199. *Felbőgők:
„Le ne bőgjek!”*
- 19/h. *Kafka: ámul, hogy
valaki egy élet hossza
során akár el akar jutni
a szomszéd faluba.*
- 19/g. *Egy Garren
(FRIED NAGYÚRNAK)
Életem, ha zárulóm:
az árulóm! (S jaj, én volnék.)
(Márai jegyében,
Márai jegyének.)
Dolgozni kell. És nem
elárulni saját életemet,
gyengeséggel, hogy pl.
egyre autók alá megyek.*

C/91/B Aluljárón átmenni.

∞ Függelék, fúkellék

*Nagyurunk,
Fried István 80.
születésnapjából
név-napot csinálók:
–||– –||– –||– –||–
FRIEDISTVÁN nap
–||– –||– –||– –||–
És igenis kakukkoljanak együtt
a szomszéd-faluk: Rilken,
Kafkán túl. Fried összeköt minket.
Igenis kakukkoljunk együtt.*

21/A12. Mit, lovon átérni!

*Szabad-e, kopognunk.
Aggyisten, Friedistván!
Nagyurunk, inneni
s kör-szomszédi falunk!
Mit kéne átérni?
Bizony itt vagyunk mán.
Ez má' az átérti!
Az átérten-való!
Az átérti vevény!
Mit vinne érte ló?!
Átér itt, ha serény,
van rá, hogy lebírja
Friedi Életmunka!*

Fried István

A legfeleslegesebb(?) ember

(Sztyepan Trofimovics–Dosztojevszkij–Turgenyev)

„ A szóbeli magyarázat során ki lehet javítani a kitűnő könyvnek a hibáit, amely iránt különben a legnagyobb tisztelettel viseltetek, ”

(V izlozsenyii usztnom mozsno upravity osibki etoj zamecsatyel'noj knyigi, k kotoroj ja, razumejetszja, gotov otnyesztyity sz csrezvücsajnum uvazsenyjem)¹

Az olykor – nem egészen jogtalanul – pamfletregénynek, máskor szintén nem egészen jogtalanul Oroszország-regénynek, elképzelhetően generációs regénynek (a szülők és gyermekek regényének), illetőleg tézis- és/vagy eszmeregénynek, nem csekély túlzással kulcsregénynek besorolt, minősített (félreértelmezett) *Ördögök* (Bjeszü) – már csak e hevenyészett utalásokat szem előtt tartva – inkább azt tanúsítja, hogy ellenáll a merev osztályozási kísérleteknek, sokrétűségével, a regénynyelv erős differenciáltságával jóval inkább a prózapoétika új útjainak keresésében mutatkozik érdekeltnek, és lehetőséget kínál egymással ellentétes magyarázatokra. Ugyanis a részint a Nyecsajeverből, részint a Dosztojevszkij–Turgenyev-viszonyból „levezetett” eseményértelmezés nem csupán azért nevezhető leszűkítő jellegűnek, mivel a Dosztojevszkij–Granovszkij-, Dosztojevszkij–Bjelinszkij-viszonyból származó elemeket is figyelembe kell vennie az életrajzi referencialitás alapján álló kutatásnak, hanem azért, mert

1) az előbb felsoroltaknál jóval sűrűbb intertextuális vonatkozások szövik át a regény epizódjait; és

2) ezzel összefüggésben nem pusztán a Turgenyevhez fűződő tvorcseszkij dialog (teremtő párbeszéd) élénk jelenlétét konstatálhatjuk (itt sem mellékes, hogy a Turgenyev-karikatúra, Karmazinov figurája mellett levelek, regények, esszék veendőik számításba, hogy ha az *Ördögök* (Bjeszü) gondolatvilágának fölfejtésére vállalkozunk);

3) az orosz regénynyelv új útjait „megtervező” Dosztojevszkij ebben a regényében olyan széleskörűen vonja be a történelekbe a társadalmi, szellemi, „irodalmi” élet különféle reprezentánsait, olyan jellegzetes megnyilatkozásait szólaltatja meg egy nyelvi (szub)kultúrának, olyan periodikus rajzát vázolja föl az egymással összefüggő, végső fokon egymást kizáró világnézeti változatoknak, hogy műve nem korlátozható egy-egy kortársi regényalakzatra, hanem ezekkel vitahelyzetben kísérli meg regénykísérletének elhatárolását, ezen belül egy erőteljesen ironizáló – sőt, Karmazinov előadásakor a travesztiaíig hatoló – nyelv érvényesítését: és ezen keresztül a XIX. század egy jellegzetes,

1 F. M. Dosztojevszkij: *Szobranijje szocsinyenyij v pjatnadcatyi tomah*. Tom szegy'noj. «Bjeszü». Glava «U Tyihona». Tyeksztü podgotovili i primecsanyija szosztavili N. F. Budanova i dr. redaktor 7-go toma V. A. Tunyimanov. Leningrad 1990, 601–602.

nagyhatású, hatástörténetében az európai regénytörténet XX. század eleji periódusára is kiterjedő alakjának és ez alak epikában megjelenítésének, továbbá a felesleges embernek újragondolását.

Ezek után térnek rá a mottóként idézett megnyilatkozására Sztjepan Trofimovicsnak, aki élete – végsőnek bizonyuló – határhelyzetében nem pusztán élete ürességének, önáltató-önámító voltának rádöbbenésére kényszerül, hanem a maga módján (még-hozzá erősen hangsúlyozottan a maga módján) e felismerésének hangot ad, mintegy a leszámolás és egy lehetséges(?) új élet határmezsgyéjén egy szóbeli élményt fordítana le remélt új életviszonyára; s ugyancsak ezt a rádöbbenést szembesítené részint a tapasztalt társadalmi gyakorlattal, részint a maga szintén kiüresedett viszonyaival. A Biblia szövegét számára olyan személy tolmácsolja, aki a maga naiv módján terjesztette az Igét, nevezetesen árulta a Bibliát, miközben a regény egy epizódjából tudhatóan keserves tapasztalatra is szert tett. S az írni-olvasni tudás küszöbét éppen átlépő asszony (Szofja Matvejevna, s vajon nem a névadásban bujkáló irónia-e, hogy éppen a Szofja névvel – sofia – van megajándékozva?) felolvasása, véletlen rálapozása a regény mottójában már leírt passzusra indítja el Sztjepan Trofimovics „vallomás”-át, őszinteségrohamát, elhatározását, hogy gesztusnak, tüntetésnek szánt „futásá”-nak határozott célt adjon, annak negativitását pozitivitássá változtassa át. Ezáltal kísérletet tegyen arra, hogy kilépjen az eddig használt nyelvből egy másikba, a Biblia nyelvébe, és annak szellemiségébe élne bele magát.

Ha szemügyre vesszük ennek a dolgozatnak a mottóját, érzékelhetjük, miképpen fogja föl Sztjepan Trofimovics a hallottakat, „megtérése” hogyan tematizálódik megnyilatkozásában, és sikerül-e önmaga számára és formálódó életterve újraalapozására létrehozni azt az új nyelvet, amellyel másképpen léphet az emberek, a nép elé, mint eddig élete során. Sztjepan Trofimovics – megnyilatkozása szerint – a felismert igazság elkötelezettjének mutatja magát, jóllehet ott a blaszfémiaig jut el; kimondatlanul, inkább érzékeltetve: a Bibliát nem szent szöveggént kezeli, melynek módosítása, melytől eltérés akár az eretnenség gyanúját idézheti fel, inkább olyan – feltehetőleg irodalmi – textust lát e számára oly fontos, megvilágító erejű mondatokban, amelynek az ő értelmiségi mentalitása szerint kijavítható, kijavítandó hibái (osibki) vannak, miközben „kitűnő könyvnek” (zamecsatyel'naja knjiga) nevezi az Evangéliumokat. Az idézett mondat második fele a társasági-társalgási nyelvből kilépni képtelen személyre utal; minthogy e följebb említett értelmiségi magatartásnak a szövegekkel szemben tanúsított hiperkritizmus a jellemzője, s egy eltúlzott és eltorzult kanti kritikafelfogás a megkülönböztető tulajdonsága (mármint az, hogy mindent alá kell vetni a kritikának, ez alól semmi és senki nem vonhatja ki magát), ezért a verbalításban önmagasságát kifejező individuum feljogosítva érzi magát az ítéletalkotásra. Még akkor is, ha ez a legtöbb esetben formalitás, nem vagy alig rendelkezik a személyiség és személyesség hitelességével. Ez a fajta hiperkritizmus nem tud szakítani megrögződött beszédmódjával, sem inkább tetszetős (vagy annak szánt), mint valóban „megélt” érzései kifejezéseivel. Az a tény, hogy szükségesnek véli megjegyezni, miszerint tiszteli az Írást, s a mondatokat a razumejetszjával (magától értetődőleg) érzi szükségesnek összekötni és elválasztani, a szalonok társalgási formáit idézi, olyan (nagy)-világi fordulatokat csempész be, amelyek éppen nem vágnak a „megtérés”-t, a ráismerést, az „értés”-t érzékeltetni kívánó beszédbe. A szereplő a nyelv fölött érzi magát, továbbá szókincsét megfelelőnek a még oly összetett mondandók tudatására, ennek okából nem kerül közel az Igéhez, amely alázatot és áhítatot igényelne. Sztjepan Trofimovics nem mond le „értelmiségi” attitűdjéről, a megfogalmazásba torkolló magabiztos világlátásáról, a nyelven uralkodni akar, a korszerű közvetítés jogát fenntartja magának. S szinte minden idevonatkozatható kijelentése ezt a magatartásformát jelzi:

„Eh... mais je crois que c'est l'Évangile – állítja, azaz nem egyszer olvasta; Je n'ai rien contre l'Évangile et... nincs kifogása az Evangélium ellen (Ja nyicsego nye imeju protyiv Evangelija, i... kezd lendülettel egy befejezetlenül hagyott mondatba, majd elszólja magát Sztjepan Trofimovics: soha nem ismerte ezt a nagyszerű részt). (Ja nyikogda nye znal etogo velikogo meszta)², mikor meghallgatja az Apokalipszisből felolvasott részletet, hogy aztán egy gyermekkorából idederengő más idézetet olvastasson föl magának, immár határozottabb kommentárral látja el, mintegy távlatba helyezné, az azonosulás és távolságtartás nyelvi kifejeződésének kereszteződésében. Sztjepan Trofimovics, a korszak nemeseinek beszélt-nyelvi szokásai szerint az oroszból a franciába, a franciából az oroszba vált át, akár egy mondaton belül, s a francia nyelv kitüntetett státusa egyben az elbeszélői ironia része: korántsem a más életviteli-társadalmi-értelmezési problémákkal küzdő francia értelmiségi fogalomhasználatával él, hanem a két nyelvben tévelygés orosz társadalmi manírájának engedelmeskedik; nem nyelvi kultúrák találkoznak ebben a többnyelvűségben, hanem a váltással a mindkét nyelvben biztonságra nem leő személy keresése. Nemegegyer az orosz szöveg megismétli a franciát, ez utóbbi mintha nyomatékossításra, az oroszból kibeszélésre szolgálna. *„Ezek az ördögök, amelyek kijönnek a betegből, és belemennek a disznóba – mindazok az ördögök és ördögfiak, amelyek összegyűltek a mi nagy és drága betegünkben, a mi Oroszországunkban az évszázadok, igen évszázadok során! Qui, cette Russie, que jamais toujours (...) Nous comprendrons ensemble”* (Etyi bjeszű, vühogyjascsije iz bol'nogo i vhogyjascsije v szvinej, – eto vszjo jazvü, vszjo miazmü, vszjo nyecsisztota, vszjo bjeszű i vszjo bjeszenyita, nakopivisjeszja v velikom i milom nasem bol'nom, v nasej Rosszii, za veka, za veka! Qui, cette Russie, que jamais toujours (...) Nous comprendrons ensemble).³

A Sztjepan Trofimovicstól eleve nem idegen teátralitásnak egy „megemelt” tónus felel meg, a vallomásszerű megnyilatkozás az érzelmesség felé tart, s mintegy az áttelekésült mondatok csúcspontján folytatódik a francia nyelvvel, amelyen új információ nem hangzik el, ismétlésnek hat, s egy oroszul elbeszélt szövegben eltávolít a nyelvi otthonosságtól, szó szerint és átvitt értelemben idegenségnek hat. Sztjepan Trofimovics nem tud (és feltehetőleg nem is akar) úrrá lenni beszédkényszerén, föl sem merül benne, hogy egyetlen hallgatója nincs beavatva beszéde mögöttes világába; abba, hogy a beszélő bibliaértelmezése konkrét, megnevezhető, e környezetben azonban csak számára ismerős „világ”-ra vonatkozik, célzásai a semmibe hullnak, kiváltképpen azok a francia kifejezések, amelyeknek társasági hitelességük sem teljesen problémamentes. A legsúlyosabb passzus, az Oroszországot nevéen említő, ismétlődik franciául, annak a nyugatnak az orosz világot átható nyelvén, amelynek ellenében írható le az orosz pozíció. Az Oroszország és/versus Európa értelmezése mind Turgenyevnél, mind Dosztojevskijnél más előfeltételezések alapján történik meg, s úgy lesz regénytörténeté, hogy az egyes epizódok, szereplők nemegegyer az elbeszélői ironiával vázoltatnak föl; Sztjepan Trofimovics az oroszul elhangzó Evangélium-szövegre a legkevésbé adekvát módon felel, vállalná az általa értelmezett-javított szöveg előadását, lefordítja az Evangéliumot a maga környezetének viszonyaira, azonosítván az allegória „egyetemesség”-ét önmaga és környezete hétköznapjaival. Mindennek az orosz–francia keveréknyelv a médiuma, mivel Sztjepan Trofimovics számára a nyelv nem látszik többet jelenteni médiumnál, amely megfontolásai alá van vetve. Úgy váltakoztatva a két nyelvet, hogy a nyelvi üresjáratok újra elhangozzanak, a mesterkéltnak ható lelkesültség hatástalanul csengjen el. Kiváltképpen érzékelhetően az eddig tárgyalt részben, amelyben a dialógus látszólagos,

2 Uo., 595.

3 Uo., 611.

hiszen a beszélő nem számíthat sem egyetértő, sem tagadó reakciókra; Szofja Matvejevna értetlenül asszisztál Sztjepan Trofimovics ráismeréséhez, Evangélium-kommentárjaihoz, s az oroszul elhangzottakhoz éppen úgy nincs hozzáfűznivalója, mint a francia mondatokhoz. Ez a monológ azonban nem tart igényt visszhangra, Sztjepan Trofimovicsban nem támad kétely szavai, ráismerési helyessége felől, nem tudja, és nem is akarja korlátozni bőbeszédűségét; s bizonyára következetesnek véli sorsát. Már a regény, az ő regénye elején számot vet helyzetével, különlegesnek érzett/éreztetett státusával, amely a társaságban és a társadalomban megkülönböztetett és mindenképpen érdekes pozíciót biztosíthat számára: „*Rendkívül szerette például az »üldözött«, sőt, hogy úgy mondjam, »száműzött« helyzetét.*” (On, naprimer, csrezvücsajno ljubil szvoje polozsenyje »gonimogo«i, tak szkazaty »szszülnogo«.)⁴ A szereplővel jóindulatú, noha időnként érzékelhetően távolságtartó elbeszélő természetesen történetmondása során rávilágít ezekre a képzelgésekre, ön-felülértékelésekre, amelyek a helyzetével csak ritkán szembenéző Sztjepan Trofimovics magatartását meghatározzák, ezért pályáját a felesleges emberekéhez hasonlóvá teszik, akik legfeljebb verbálisan hajtják végre, amit nem tudnak cselekvéssé formálni. Sztjepan Trofimovics a maga interpretációjában így egy „konstruált” üldözött-emigráns pozícióból egy valódi (kérdés, mennyire valódi) emigráns pozícióba kalauzolja életét, de nyelvében nem változik, értelmezési stratégiájában nem különbözik, a vegyesnyelvűség egész életén végigkíséri. Ami úgy is fölfogható, hogy egyik nyelven sem gondolja teljesen végig mondandóját, inkább megosztja a két nyelv között, így a nyelvi megosztottság tehető felelőssé(?) a cselekvés elmaradásáért. Hozzátenném, hogy még legőszintébb pillanataiban (és nincs ok kételkedni abban, hogy szökését követőleg, a bibliaolvasást hallgatva, ne szólna őszintén, noha akkor is valakinek szól, képzelt közönséget szólít meg, amelynek immár nincs neve, nincs érzékelhető létezése) sem képes elmozdulni megszokott (nem csak nyelvi) kliséitől, nyelvi sztereotípiáitól, s így megszólalásai (története folyamán) többnyire kudarcosak maradnak, szűkségét érzi annak, hogy mondandója alátámasztására idézzen, szólást kölcsönözzön. Alea iacta est – vágja oda, miután közölte, hogy gyalogszerrel (peskom)⁵ távozik, egy másik helyen pedig beleérthető utalással esendősége, játék- és kártyaszenvédélye gondolható el. „*Barátom – mondta nekem Sztjepan Trofimovics két hét múlva, mint hétpecsétes titkot –, barátom, felfedeztem egy számomra rettenetes... újságot: je suis un közönséges ingyenélő et rien de plus! Mais r-r-rien de plus*”. (Drug moj – govoril mnye Sztjepan Trofimovics cserez dve nyegyeli, pod velicsajsim szekretom, – drug moj, ja otrkül uzsasznuju dla menja... novosztyi: je suis un prosztoj prisztyival’sik, et rien de plus! Mais r-r-rien de plus!)⁶ Megjegyzem, a regénytörténesek során korainak mondható önjellemzésnek még sokáig nem lesznek következményei, így aligha dönthető el, hogy ez az őszinteségi roham mennyire végiggondolt beszédből fakad. Ennél azonban lényegesebb, hogy a valóságos létezés szava, az én megmutatkozása: je suis, franciául történik, ám oroszul a pozíció megnevezése: prisztyival’sik (kegyelemkenyéren élő, parazita), mely megnevezés a XIX. századi orosz (és nem csak orosz, hanem például magyar) nemesség társadalmában messze nem ritka jelenségére utal, lett légyen szó egy távoli vagy közeli befogadott rokonról, netán egy szánalomból odavett és valamilyen szolgálatot teljesítő személyről, mindenesetre nem teljes jogú lényről, akinek (társadalmi) státusa bizonytalan, s aki ki van szolgáltatva annak, akinek házában élőszködik. Kérdéses, hogy Sztjepan Trofimovics megkezdett francia mondatát miért folytatta oroszul, nem talált-e megfelelő

4 Uo., 7.

5 Uo., 322.

6 Uo., 34.

francia szót (természetesen rálelhetett volna), talán olyat nem teljesen, amely magába foglalta volna a lehetséges jelentések valamennyi, de legalábbis majdnem minden árnyalatát. Mindenesetre Sztjepan Trofimovicsot nem aggasztja az orosz és a francia közötti nyelvi interferencia, nem kezd kételkedni saját nyelvisége előtt esetleg létező gátakban, a kurta kitérő után folytatja franciául. A prosztoj prisztyival' sik olyan „státust” implikálhat, amely ugyan nem összeférhetetlen a francia nyelvvel, de használatát nem feltétlen igényli: a két nyelv közötti lebegés egyben kétféle státus közötti oszcillálás, hiszen a folyamatos, grammatikailag korrekt francia nyelvvel oda emelkedhet, ahová pusztán egyszerű kegyelemkenyéren élőként, élősdiként nem (vagy csak a megtévedés/megtévesztés pillanataiban). A folytatásban megismétli a zárófrázist, semmi több, úgy artikulál, hogy a kijelentés megjegyezhető legyen, az elbeszélő szerét ejti annak, hogy az írásképp közvetítse a hangzást, s a semmit (rien) jelentőssé tegye. Aligha dönthető el, hogy a beszélő meg az elbeszélő mennyire idézte föl magának, illetőleg mennyire tudatosította, hogy a rien de plus a rulett krupiéjának felszólítására-kérdésére emlékeztet, rien ne va plus (senki többet?); a nyelv túljár használói eszén. Az *Ördögök* (Bjeszű), című regény narrátoráról kevéssé feltételezhető, hogy az intertextuális utalások (és „megidézések”) tudatos beiktatásával ironikus távlatba állítsa a beszédet és beszélőjét. Ám a nyelvben rejlő lehetőségek akkor is megmutatkozhatnak, ha a beszélő csak ráhagyatkozik a nyelvre, s igen kevéssé aknázza ki. Visszatérve Sztjepan Trofimovics kétnyelvűségére, valójában egyetlen szólam két nyelvi formájáról beszélhetünk, az egyik dominanciájáról a másik fölött nem, viszont a francia nyelv állandó jelenléte a valamihez, valakikhez tartozás görcsös akarását sejtetik, annak a társadalmi/társasági státusnak őrzését, amelyről még a szökést követőleg (legalábbis a nyelvhasználatot tekintve) sem kíván lemondani. Az önmagával történő (ritka) szembenézők nem akadályozzák a szereplőt abban, hogy ameddig csak lehetséges, élje a megszokott életformát, ám abból távozva sem hagyja el szellemileg, bibliakommentárjai „nyelvileg” nem különböznek korábbi megszólalásaitól, ön-felülértékeléséről, nyelvi dominanciájáról nem tud lemondani. Már idézett kitérésében, Oroszországról szólva, franciául ismétli, nyomatékosítja (Cette Russie...), mintha a nyelvváltás ebben az esetben is nélkülözhetetlen lenne. S amikor eljutna a végső következtetésig, akkor sem szólhat másként, csak keveréknyelven, ezúttal megfordítva a sort, a francia igével kezdve, és oroszul ismételve a főnevet, amely nem más, mint egész élete: J'ai menti tout ma vie, egész életemben (vszju, vszju vsziny).⁷ Éppen a kevertnyelvűség miatt támadhat kétség, mennyire visszavonása ez a mondat a teljes élethazugságnak, amelyet ugyan a társasági élet kényszerített rá Sztjepan Trofimovicsra, de amelyből csak élete végső fázisaiban kísérel meg kimenekülni, nyelvileg kétes eredménnyel. Ehhez azonban két megjegyzést fűznék.

1) Sztjepan Trofimovics ugyan kényszerhelyzetbe kerül, de cselekvésképtelenségével, tehetősége önfelszámolásával ezt maga idézte elő. Még pontosabban: Oroszországba visszatérésekor nem talált életlehetőségeinek alternatívát, így elfogadta a kínálkozó ajánlatot. Ezután jutott az „ördögi kör”-be; magatartása, helyzete kereteit meghatározta életformája, amelyet mártírsorssá stilizál (Mon cher, je suis un levitézlett ember, opusztyivsijsza cselovek; Je suis un forçat, un Badinguet, un sarokba szorított ember, pripertüj k sztyenye cselovek);⁸ ugyanakkor létezése visszahat a szalonra, környezetére, megnyilatkozásai olykor irányt szabnak a társalgásnak. Így felismerésével párhuzamosan tehetetlenségi érzése erősödik föl, amely ellentmondásba kerül a társaságban, „közeg”-ében elfoglalt helyzetével.

7 Uo., 619.

8 Uo., 62., 77.

2) Menekülését követőleg nem utal vissza korábbi ráismeréseire; s bár fogadkozásai, ingatózásai előlegező kijelentései a tőle megszokott pátosszal hangzanak föl, jellemének ingatagsága, személyiségének bizonytalansági tényezői úrrá lesznek, az Ige befogadása átmeneti állapotnak tűnik, a bibliai helyek és személyes, valamint kortársi vonatkozásainak tudatosulása – mint volt róla szó – nem kap nyelviileg adekvát formát. S hogy nem kap, ez onnan is levezethető, hogy önazonosságának elfogadtatási kísérlete francia nyelven történik, a je suis visszatérése, motivikus szerepe individualitásának lényegéként aposztrofálható. Az „önvallomás” történeti vonatkozása (un Badinguet: III. Napóleon csúfneve) a világpolitikai mozzanatot illeszti konstruált sorstörténetébe, erősen ön-felül-értékelő hangsúllyal.

S noha a kutatásban olyképpen is fölmerül Sztavrogin, mint a felesleges ember Anyeginnal és Pecsorinnal kezdődő megjelenítésének továbbírása, a byroni „sátánosság” egy kései változatának regényalakká formálása (a magam részéről több ellenérvet tudnék felsorakoztatni), jogosultabbnak gondolom Sztjepan Trofimovics besorolását a felesleges emberek „galériá”-jába, különös tekintettel a Karmazinov-figurára nem szűkíthető polémiáira, melynek során az *Ördögök* (Bjeszü) elbeszélője Turgenyev személyiségét, nézeteit, regényalakzatait vitatja, helyenként fordítja át groteszkbe, pamfletté alakítván át a történések elbeszélését. S bár Turgenyev, maga regényeiben nem szerepeltetett olyan jellegű írófigurát, mint Karmazinov, a Dosztojevszkij által meglehetősen kedvezőtlenül fogadott *Füst* (Düm) című regényben alig kevesebb íróniával állítja elénk a külföldön filozofálgató, önmaguk közül „ideált” választó orosz alakokat, s a szóvá tett figura, Potugin (beszélő név, mely azért valamit elárul szerzője indulataiból: potugi, potuzsity, sikertelen erőfeszítések, bánkodik) nem karikatúrája, inkább módosulása a felesleges embernek, több tekintetben (a vitathatatlan eltéréseket természetesen nem felejtve) párba állítható Sztjepan Trofimovicssal. Kitérőképpen említ meg, hogy a *Nov'* (Töretlen föld) fanatikus és kisszerű „összeesküvői”, fecsegő alakjai a Dosztojevszkij-regény „mieink”-jeivel szintén megfeleltethetők volnának. Az Oroszország–Európa viszony értelmezésében, az orosz reformok értékelésében, a leginkább a kultúrafelfogásban bőségesen sorolhatók az olykor alapvetőnek bizonyuló eltérések Dosztojevszkij és Turgenyev között (melyekhez a kezdeti rokonszenv, majd a szinte gyűlölködésbe átsapó ellenszenv is hozzászámítható volna), de a már említett tvorcsezkij dialog – fontosnak bizonyulható – elemeit sem volna szabad teljesen számításon kívül hagyni. Dosztojevszkij regényeinek szövegköziségében a Turgenyevnél korábban felbukkanó mozzanatok is szerepet játszanak, nem pusztán az említett generációs regény tereli jórészt hasonló irányba a két író regénytervezését.⁹ A regényekben karikatúrisztikusan megjelenített társasági élet, az ott elhangzó frázisos bölcselkedések, majd az anarchista mozgalmak, „összeesküvések”, egyáltalában az anarchizmus és anarchisták szerepeltetése a regényekben nem pusztán a kronológiai egyidejűség alapján vethető egybe. Aligha felejtendő, hogy a *Rugyin* első részének modelljéül Bakunyin szolgált, Bazarovban pedig legalább annyira munkál a pozitívizmus rideg tudomány-szemlélete, a természettudományos világkép relativizáló gondolatrendszere, mint az a fajta anarchista szemlélet, amelynek szatirizáló színre vitele egyként lelhető meg az *Ördögökben* (Bjeszü) és a *Töretlen földben* (Nov'). Hogy Dosztojevszkijnél ez összekapcsolódott az írói-gondolkodói eszmélkedésére nagy hatással lévő 1840-es esztendő libe-rális-utópista irányával, a korai Turgenyev-regények iránt érzett elragadtatással, éppen a feltételezhető múltújrírás jegyében születő regénytörténések eszmeiségét hatotta át,

9 A két író kapcsolódásairól vö. N. F. Budanova: *Dosztojevszkij i Turgenyev*. Tvorcsezkij dialog. Leningrad 1987.

erősítette föl a Turgenyev-művek félreolvasásának akarása. A Turgenyev tevékenységéhez fűződő kezdeményezés, a felesleges ember beiktatása az orosz regényirodalom archetipikus személyiségei közé, illetőleg Hamlet és Don Quijote orosz viszonyok köré lokalizálása számottevő visszhangot vert, elsősorban az *Oblomovot* szokás említeni, amely oblomovizmussá dimenzionálja ennek a „típus”-nak végsőkig vitt megjelenítését. Ugyanakkor az *Ördögöket* (Bjeszü) sem vonnám ki ebből a „regénytörténet”-ből, amely egyfelől Karmazinov színre vitelével leszámolni kívánt egy írói személyiséggel, valamint egy írói előadással (különös tekintettel a radikális nyugatosnak minősített regényalakra), amely azonban másfelől Sztjepan Trofimovics alakjában mintha a felesleges ember fölvázolható történeteinek utolsó fejezetét kívánta volna prezentálni, olyat, amely zárásképpen maga ismeri el részint cselekvésképtelensége (orosz Hamlet-jelleme?) önsorsrontó következményeit, részint emigrációigényét egy tisztultabb, „oroszsabb”, „gyökeresebb” létezésre, egyben demonstrálván, hogy ez a tévesztett élet sem feloldozást, sem megnyugtató befejezést nem kaphat, mivel önfeloldozása teatrális, beszéde továbbra sem dialógusképes. Hadd egészítsem ki ezt a fejtegetést avval, hogy egy helyen az elbeszélő Sztjepan Trofimovics szájába adja Turgenyev megítélését, Bazarov bírálataát.¹⁰ Itt is, mint a Sztjepan Trofimovics élete utolsó epizódját elbeszélő fejezetben, a dosztojevszkiji szó többszólamúságára, polifóniájára érdemes figyelniük.¹¹ Az utóbbival kezdve, a fejezetcím: sztranzitovanyije (kóborlás, vándorlás) akár pejoratív, akár melioratív, akár felfogható volna. El kell ismerni, hogy a szökés bővelkedik groteszk elemekben, Sztjepan Trofimovics szembesülve a hétköznapi élet szereplőivel, majd Sofja Matvejevna-val szokatlan helyzetekbe kerül, amelyeket nemigen tud értelmezni. A bibliaolvasás során pedig kiviláglik, mennyire képtelen kilépni megszólalásai megszokott keretei közül. Ennek megfelelően és a bibliaértelmezést értékelve, vagy a pozitív cselekvések közé sorolódik az elhatározás a korábban már emlegetett tetre, az elmozdulás egy csupán kódösen sejtett újfajta létezés irányába, vagy az hangsúlyozható, mennyire felemás ez a szökés, milyen mértékben kudarcos vállalkozás, hogy végső mozzanatként visszazáródjon a most már fizikai értelemben tetre alkalmatlan személyiség sorsa a szó szerint és átvitt értelemben elgondolható megsemmisülésbe.

Ami viszont Sztjepan Trofimovics Turgenyev-bírlatát illeti, aligha célszerű Dosztojevszkij véleményét sejtenuk a mondatok mögött. Hiszen Dosztojevszkij beiktatja a szerző és mű intenciója közé az alakkal és névvel felruházott elbeszélőt, a krónikás-történetmondót, aki mindenütt megjelenik, ahol lejegyezni valója akad, s amennyiben távol van az eseményektől, rátalál arra, miként tudja megszerezni a szükséges információkat elbeszélendő története számára. Kitérésképpen azt jegyezném meg, hogy részint magam is úgy gondolom, hogy Dosztojevszkij leszámol a mindentudó szerző illúziójával, s megalkotja az elbeszélő regényfiguráját (itt és másutt), ugyanakkor ez az elbeszélő birtokában van annak a tudásnak, amellyel egy teljes értékű, szinte hiánytalan eseménysorú történetet el lehet beszélni. Ezzel egyben arra a kétségre is célozni szerettem volna, mennyire hihetünk az elbeszélőnek, illetőleg hagy-e helyet a befogadó számára a regényben. S ha látszólag mindentudónak tűnik is fel az elbeszélő, történetmondása, jellemzései nem egysíkúak, nem mentesek időnként az elbizonytalanodástól, és olykor alternatívákat vázol föl, máskor pedig engedi a szereplői nézőpontot érvényesülni. Ezúttal az elbeszélő a szereplőtárs szájába Turgenyevet elítélő mondatot ad. Sztjepan Trofimovics esztétikai nézeteiről, irodalmi műveltségéről kevés megbízható

¹⁰ Vö. az 1. sz. jegyzetben i. m., 204.

¹¹ Mihail M. Bahtyin: *Problemü poetyiki Dosztojevszkogo*. 1972. A magyar Bahtyin-befogadásban Kovács Árpád prózapoétikai írásai számottevő szerepet játszottak.

információt kapunk, azok a művek, amelyeken dolgozott, illetőleg amelyek kidolgozása tervei között szerepel(nek), nem árulkodnak kritikai véleményének differenciáltságáról. Az, hogy Puskinra hivatkozik, önmagában nem emeli ki környezetéből. Az elbeszélő beszámolójának kezdetén igen okosnak és tehetségesnek nevezi (cselovek umnyejsij i darovityejsij), hogy aztán már a következő mondatban hozzátegy, miszerint a tudományban nem sokat, sőt azt hiszem, egyáltalán semmit sem csinált (v nauke on szgyelal nye tak mnogo... i kazsetszja szovszem nyicsego).¹² A jellemzésnek ez a részlete meglehetősen csattanásra sikerült a *nicsego*-val, mely ugyan nem cáfolja a pozitív tulajdonságokat, annál inkább mutat rá, előlegezve a későbbieket, hogy ezek nem kamatoznak, ezekből semmi nem lesz. Még súlyosabb ítélet fogalmazódik meg a továbbiakban. A személyiség önfeladása érzékelődik azáltal, hogy a megírandó művek nemcsak elmaradnak, hanem a feledésbe is hullnak. Fokozatosan süllyed Sztjepan Trofimovics a tevőleges létezésből a semmittevésbe. Kérdés, hogy ezek után mennyire lehet-kell komolyan venni egy olyan véleményt, amely – mégis – a korszak egyik jellegadó, semmiképpen nem jelentéktelen írójáról hangzik el, méghozzá csak úgy odavetve, érvelés nélkül: Vajon Sztjepan Trofimovics kurtán-furcsán fogalmazott álláspontja Turgenyevről és regényhőséről, aki és akinek a nézetei a kortársi viták, ideológiai és világnézeti ellentmondások keresztüztüzebe kerültek, komolyan veendő-e, azaz a regényszereplőt bírálólag bemutató elbeszélő ironizáló karakterizálása-e, vagy pedig idevonható a regény szerzőjének rosszallása a turgenyevi életmű egy fázisáról? A kérdés – úgy gondolom – nem dönthető el: ugyanis az elbeszélő, bármennyire látja át Sztjepan Trofimovics önfelmentő, „felesleges emberi” stratégiáit, bírálja ugyan, ironizál is magatartásán (olykor-olykor), mégis, amíg lehet, mellette marad, óvna ostobaságaitól, lebeszelné arról, hogy a nyilvánosság elé álljon. Egyszóval nem ellenséges, nem parodizálja, jóllehet történetmondásából nem hiányzik a távolságtartás, nemegyszer látványos gesztussal jelzi eltérő véleményét; ilyen módon az elbeszélő és Sztjepan Trofimovics kapcsolataira időnként az ambivalencia jellemző, kijelentései többféleképpen érthető/értelmezhetőek. A Turgenyevről hirtelen felbukkanó vélemény nem egy esztétikailag koherens álláspont mozaikja, hanem rögtönzésszámba megy, nem hoz újat a kortársi vitákhoz képest. Ezért nemigen válaszolható meg, hogy az *Ördögök* (Bjeszü) felesleges emberének megítélésével miképpen függ össze elhatárolódása a felesleges ember megalkotójától, *A felesleges ember naplója* (Dnevnik lisnyego cseloveka) szerzőjétől¹³, többszörös áttétellel megfogalmazott bírálat-e, vagy Sztjepan Trofimovics felületes, leginkább hallomásból szerzett ismereteiből származó kijelentése-e. További problémát okoz, hogy ennek a megnyilatkozásnak nincsen folytatása, a Bazarovra, a nihilistaként számon tartott szereplőre vonatkozó gondolat szintén üresen cseng el, hiszen az *Ördögök* (Bjeszü) összeesküvői között nincsen Bazarovhoz hasonlítható alak, Turgenyev kései regényeiben viszont Bazarovnak erősen újraírt, az újabb eseményekhez szabott „utódai”-val találkozunk. A *Düm* (Füst) Potuginja, a *Nov’* (Töretlen föld) Nyezsdanovja semmiképpen nem egyenes vonalú folytatása az *Apák és fiúk* (Otcü i gyetyi) vitatott státusú, ugyancsak többféleképpen minősíthető szereplőjének; s ha az *Ördögök* (Bjeszü) megírásának éveiben (1872-es megjelenés) Dosztojevszkij és Turgenyev viszonya a mélypontra süllyedt is, nem bizonyos, hogy a regény elbeszélője pusztán a szerző szócsöve lenne, s az elbeszélő tolmácsolta szereplői megszólalásban Dosztojevszkij szólamát kellene felismerni. Másik oldalról szemlélve, Dosztojevszkij ugyan szinte máig tartó sikerrel terjesztette el, hogy a *Düm* (Füst) Potuginja Turgenyev

12 Az 1. sz. jegyzetben i.m.

13 Budanova – G.A. Bjalüj nyomán – von párhuzamot az idézett Turgenyev-mű és Dosztojevszkij *Zapiszki iz poldpol’ja* című elbeszélése között, i. m., 4.

nézeteit tolmácsolná, a figura regénybeli szerepe, a regény befejezésének tónusa (Potugin mintegy kikopik abból a történetből, amelynek korábban részese volt) mintha ellentmondana ennek a feltételezésnek. Dosztojevszkij nagy hatású félreolvasásából legfeljebb a Karmazinov-karikatúra születhetett meg, s kevéssé valószínű, hogy ez vetülne vissza Sztjepan Trofimovics odavetett mondatára.

Nem győzöm eléggé hangsúlyozni, hogy mind az *Ördögök* (Bjeszü), mind a *Füst* (Düm) szóba jöhető szereplői nem feltétlenül az elbeszélői szöveg szerint körvonalazódnak, hanem olykor egy másik szereplő nézőpontjából kapnak alakot. Az *Ördögök* elbeszélője nem kíméli Sztjepan Trofimovicsot, noha vagy éppen azért, mert bizalmasa. Annyiszor és oly sokféleképpen látja, beszél vele, hogy részletes ismereteket közvetíthet. Ugyanakkor a szöveg nem csekély meglepetést kelt, de az elbeszélő itt sem ruhazza föl a szereplőtársat hősi vonásokkal, inkább a létezésben való eltévelyedését mutatja be a rokonszenv és a karikatúra eszközeivel. Sztjepan Trofimovics és története ezáltal sem különül ki a regény világából, jóval inkább rétegz, Karmazinov ellenpárja, köztük nincs számottevő különbség, ami világnézeti indíttatásukat, „nyugatoság”-ukat, valamint akár turgenyevi értelemben vett „feleslegesség”-üket illeti, ám ennek a társadalmi típusnak utolsó képviselőiként igen csekély rokonszenvre vagy elismerésre, inkább a történet végén részvétre tarthatnak számot. Sztjepan Trofimovics rádöbben, hogy élete zsákutcába futott, az a fajta „tudós”, aki hamar felhagyott tudós volta továbbépítésével, korántsem a képességek hiánya miatt, Karmazinov viszont beleszeretett a maga írói hangjába, önmagára, az írásra nem reflektáló „művész”, akinek legendája van, és e legenda foszlik szét magatartásával, tapintatlanságával, a helyzet félreismerésével. Ezúttal nem térek ki arra, hogy e regényalak miképpen alakul át Csehov színműveiben, miközben a színre vitel során megőrződnek a karikatúrisztikus vonások.

Ha ellenpéldákat vetünk egy pillantást a *Füst* (Düm) bírált alakjára, Potuginra, a turgenyevi nézetekkel való azonosítást elhamarkodottnak, végig gondolatlanak minősíthetjük. Egyrészt azért, s ez eléggé köztudomású lett a különféle elemzések során, mivel jórészt egy másik regényszereplő perspektívájában jelenik meg, a vele való beszélgetés során bomlanak ki nézetei, amelyek meglehetősen ellentmondások, ugyanakkor „nyugatosága” messze nem egy magabiztos személyiség rendszerre összeálló nézetében nyilatkozik meg, hanem egy szánalmat keltő figura tagadásra épülő véleményében. Másrészt elfogadható, hogy Potugin is (úgy gondolom: többé-kevésbé) az 1840-es esztendő orosz liberális köreinek elgondolását visszhangozza, tételezzük föl, nem áll távol Turgenyevnek az orosz művelődésről kialakult (ekkori) nézeteitől, persze kérdés, változott-e ez a vélemény az 1840-es és az 1860-as esztendő között, továbbá, nem volna-e megkockáztatható, hogy egy szereplői tekintet messze nem teljesen a szerzőé vagy az elbeszélőé; s így Potugin a másik szereplő, a valójában főszereplő, akinek szerelmi történetei állnak a mű középpontjában, azaz Litvinov nézőpontjában ekképpen világítódik át:

„Litvinov ránézett Potuginra, s úgy tetszett neki, hogy soha még magánosabb, elhagyottabb, boldogtalanabb emberi lélekkel nem találkozott. (...) Litvinov megsajnálta ezt a szégyény, keserű, különös embert.” (Litvinov posztmotrel na Potugina, i jemu pokazalosz', sto on nyikogda jescse nye vsztrecsal cseloveka boleje ogyinokogo, boleje zabrosennego... boleje nyeszcsasztnogo. (...)) Zsalko sztaló Litvonovu etogo bednogo, zselcsnogo csudakom.)¹⁴

14 I. Sz. Turgenyev: *Szobranijje szocsinyenyijj*. Tom csetvertüj. Düm. Nov'. Red-kollegija: M. P. Alekszejev i G.A. Bjalüj. Primecsnyija: Ju. V. Mann. Moszkva 1976, 91. Jól hasznosítottam a Mann által írt utószót.

A *csudak* jelentéskörébe érhetnők a társadalmon kívüliségnek bizonyos vonatkozását, valamint az olyan egyediséget, amelynek távoli vonzáskörébe akár még a felesleges ember is besorolható volna: furcsa szerelmi története szembeállítható a Litvinovéval, amelyben hol a szenvedély, hol a „tisztá” szerelem dominál, talajtalansága lehet annak az oka, hogy története nem kaphat határozott kontúrokat, csak mások történetének epizódjaként, mellékágaként juthat figyelemhez. Itt sem a képességekkel van baj, „mindössze” azzal, hogy e képességek nem találják meg azt az alkalmas formát, amely lehetőséget biztosítana kibontakozásuknak, egy dialógusba való bekapcsolódásuknak. Az *Ördögök* (Bjeszü) Sztjepan Trofimovicsának nincsenek külső turgenyevi tulajdonságai, ilyenekkel Karmazinov rendelkezik, fölös bőséggel. Viszont evvel a figurával az igen öntudatos elbeszélő, aki sokszor, sok helyen bukkan föl az *Ördögökben* (Bjeszü), hogy a megbízható szemtanú illúzióját ébren tartsa, reagálni látszik a turgenyevi felesleges emberre, annak életmódjára, hamleti és Don Quijote-i vonásaira, szó és tett szétválására. A Turgenyev- és Bazarov-bírálat meglebegtetése elbeszélői figyelmeztetés egy olyan olvasási lehetőségre, amely szerint ez a figura része a vitának, amelynek címzettje a turgenyevi életmű. A *Törtetlen föld* (Nov’) mintha visszatérne erre a kérdésre, ám annyi áttétellel, a Turgenyev-életmű körül szerveződött véleményekre oly távoli reagálással, kései összegzéskísérlettel, hogy ez (már-mint a vita) elhomályosult emlékként realizálódik az egyes szereplők rajzán keresztül.

Bogdán László

Vaszilij Bogdanov: A színtelenség fövenyén

1.

*Azt hittem eltűzhetek, még időben,
ezért is vártam, míg a telihold
felhőfoszlányok uszályába vész,
és áradni kezd a mélységből kelő
szürke homály. Sétapálcák kopognak.
Névtelen árnyak lépnek ki a vízből.
Nimfomán sellők testük megmutatják!
De amikor kisiklanak a partra,
akkor futni kell, bevárni őket
igen veszélyes, hisz hideg ölük,
(vagy forró lenne mégis, perzselő?)
olyan tájékra csábít, honnan nincsen
visszatérés! Végképpen ott marad, ki
kerge vágyait úzve, fellegekben
járva épp velük üzekedik, a
színtelenség halszagú fövenyén,
hol mindannyian egyedül vagyunk,
fantáziánk rémképeitől már
semmi meg nem menthet, delirálunk,
fagyaltot sem nyalhatunk soha többé.*

2

*Én túlbecsültem képességeim,
mire eszméltem, le kéne lépni,
rájöttem már nem menekülhetek!
Hova is mehetnék a vaksötétben?
Rázott erőtlén, száraz zokogás,
és sajnáltam magam. Mért így ér véget?
Miért nem boldog véget ér, ha már
be kell fejezni? Ennyi volt kimérve? –
vigyorogtam. Viszolyogva túrtem
az árnyak sanda érintéseit,
a sellők perverz-vad simogatását.
Izgatni kezdett van-e clitorisuk?*

*elélveznek, ha érintgetem őket,
hímtagom dugva akármilyen részbe?
ha lábuk nincs, mi van lábuk között,
s milyen egy sellő, amikor liheg,
amikor hörög, mikor nyársra húzzák?
irigy társnői akkor mit csinálnak,
soruk kivárva mennek ők is el,
a színtelenség fövenyén forogva?*

3

*S akkor az ember más lesz hirtelen,
cincogó, szürke kisegérré válik,
tudja, már várja egy egérfogó,
valahol a hátrálás útszélén,
hol egykor a szellem lépteit
követte holdfény sütötte grádicson,
és remélte nem talál rá a macska,
de megtalálta és végzett vele,
verebek után, desszertnek ette meg,
úgyhogy ő most már van is, meg nincsen is,
nincs, mert megették, ez vitathatatlan,
és van, mert zokog, ez is kétségtelen,
fakó árnyak köz lassúdan lebeg,
a tiszta légben teste, nos teste sincs.
Leszámolt végre a hús bűneivel,
senkit nem evett meg, épp ellenkezőleg,
őt zabálta fel egy pákosztos macska,
ha akarjátok, kósza gondolat,
ideje, hogy tervét végrehajtvá,
végre beköltözzön egy szabad versbe.*

4

*Mi lesz velem? Mi lesz veled? Hisz nem vagy,
Nem is szerethetlek reménytelen?
Az ég korlátjairól sem lógathatom lábam,
hiszen lábam sincs, megevett egy macska,
testetlen, baljós árnyék, ez vagyok,
e nyomasztó ténynt nem lehet eléggé
hangsúlyozni: én csak sugallhatok,
szám sincsen, hogy egyfolytában mondjam
tragédiám! Vagyok is, meg nem is.
Verssorok mögül tűnök fel riadtan,
Kopár fennsíkon dúltan hahotázom,
szélbe szóródva, holdsugár kerenget
és fagyaltot sem nyalhatok soha,*

*lábam sem fájhat többé, nincsen lábam,
infarktust sem kaphatok, májcirrózist,
se szívem, se májam, felhőkarcolók
között suhanva hallucinálok,
lányok többé már nem húznak magukra,
de autók se üthetnek el, vonatok,
repülőkről se dobhatnak le többé!*

5

*Csörögve tolvaj szarkák jönnek értem,
de csőrük megragadni nem tud többé,
ha akarok, suhanhatok velük
fáról fára, leszállhatok a fűre,
vízre, ha úri kedvem úgy kívánja,
nádirigókkal írni verseket.
Részt vehetek a tolvajlásaikban,
meglehetem a függöny résein,
a vetkőző, gyönyörű lányokat.
A tükörben megfeszül a testük,
amint lehull a fodros alsószoknya,
s szétvetett lábbal egy lavór fölött
mosdanak. Sőt! Én lehetnék a szappan,
érintgethetném szeméremajkaik,
minden lehetnék, boldogan halok,
azaz boldogan halnék, ha még élnék?
Vagyok, vagy nem vagyok? Ez itt a kérdés?
Amilyen frappáns, olyan felesleges.
Mért is kellene test egy boldog árnyak,
ha fénysugárként libbenhet tova?*

*A bizarr versciklus – ahol láthatólag dönt, a test földi vonulásának kényszerű befejeződése után, a porhüvelyét odahagyó lélek, az őt annyira izgató anima, fénysugárrá változva libben tova, egy másik világba – 1982 augusztusában íródott, augusztus végén mexikói utazásomból megtérve már ott várt az íróasztalomon, s keveset mondok, ha bevallom, hogy eszméletlenül meghökkenett. Elsősorban eltűnt az elmúlt hónapok, évek verseire oly jellemző személyes hang, ez a versciklus frivolán személytelen volt, ironikusan távolságtartó, kezelte a témáját, forgatta, mint egy kaleidoszkópot, így a nyitókép, bolyongás a színtelenség fövenyén, több változatban is feltűnik, állandóan változtatva alakját ég belénk. Ami az ajánlást illeti, említettem már, hogy a nyolcvanas évek elején verseket fordíthatott magyar költőktől egy antológiába, így ismerkedett meg Kálnoky László groteszk verseivel is, aki „A színtelenség fövenyén” című, általa lefordított versében, többek között ezeket írja:

*„Már rég le kellett volna rombolni magamat ezt a stílustalan
ősrégi tornyot vagy jégtoronyként állni a téli mezőn
útnak indulni gólyalábakon, az ismeretlen hősi halottak
szigete felé átúszni a tengersizorost a gyöngyhalászok
kését szorítva alsó és felső fogsorom közé
halálos sugárzásban elenyészni ama megtaláltak között
boldogtalan szívvel nyújtózni el a színtelenség boldog fővenyén”
hát ez mozgathatta meg nyughatatlan nagyapám képzeletét... –*

Tatjana Bogdanova

Borián Elréd

Új Balaton

*Mint ki nyáron a vízparton
lépcsőt keres, találtam rád,
és vissza-visszarévedek:*

*„Szőlők felett bazaltsíp,
hétágú, hét szél fújja,
kigyúl a nap s kialszik,
egyre rövidül útja.”*

*Alsóórsön, ott voltunk, igen,
jól emlékezem,
félálomba merülve
a napernyő védett engem.
Vigyáztak ránk ismeretlenek.*

*„– Gyere be játszani!
Nem megyek!
Mert olyan kocka vagy!
Azért!”*

*Mit néz ez a kislány oly soká?
Nyomogatja a gombokat.*

*Akkor is volt már vattacukros,
mikor kisebb és vékony volt árnyékom.
Szétnézek. Bennem úszik a gyerekkor.*

*Most reklámot húzó vasmadár
száll a tenger fölé:
„HP LAPTOP a nyerő,
mindent nyer a vívő!”
Megáll a labda a háromszög
közepén.*

*Távolban a tornyos Tihany,
a koporsós Badacsony.*

*Újra előveszem
az Új Balaton 2003. számát,
rá van írva: június–szeptember,
jöjjön hát, aminek jönnie kell.*

*„Reccsen a jég, jön Mátyás,
toccsan a tó színe, kásás,
villog a víz s a böjti
széllel a partot elönti.”*

*Újabb számát kértem a lapnak.
Megszűnt – mondták. Megköszöntem.*

*Mint ki nyáron a vízparton
lépcsőt keres,
nézegetek réveteg,
vissza majd előre révedek.*

Orosz István

Ez az öngyilkos bálnák strandja

*Ez az öngyilkos bálnák strandja,
a hold nyakigláb árnyal kószál,
gépzene szól a jégkrémboltból,
ó mondd, miért épp ide hoztál?*

*Emlékek édes hányadékát
felőkrendezni mért akarjuk,
s álmokkal mért ölelkezünk,
átlátszó az ölüek, a karjuk.*

*A víz alatt egy másik tenger,
felér egész a torkodig;
mire gondolsz most? gondolj másra!
a tenger nem gondolkodik.*

*Hullámverés lábjegyzetekkel:
egy konkrétumra két talány.
Csigaházban szuszog az isten,
az idő férfi, s a tér a lány.*

*Napszitta, lucskos álomtájon
a horizont mint húr remeg,
s gyűlnek tintaszín egekre
nagy konkvisztádor fellegek.*

*Ködöt lélegző madarak közt
patakokra szakad az éjjel,
s a csillagok lábanyomát
őrzi a homok szerteséjjel.*

*A vadhattyúraj leszállóban,
vagy épp, ahogy emelkedik:
a fénytörés szép optikáján
keresztül át a lelkekig.*

*És még följebb, holdfénybe mártva
óriás poszterén ragyog
akár a nyár négyszínnyomással,
amelyet végképp itt hagyok.*

Mely évszázad elfelejtett

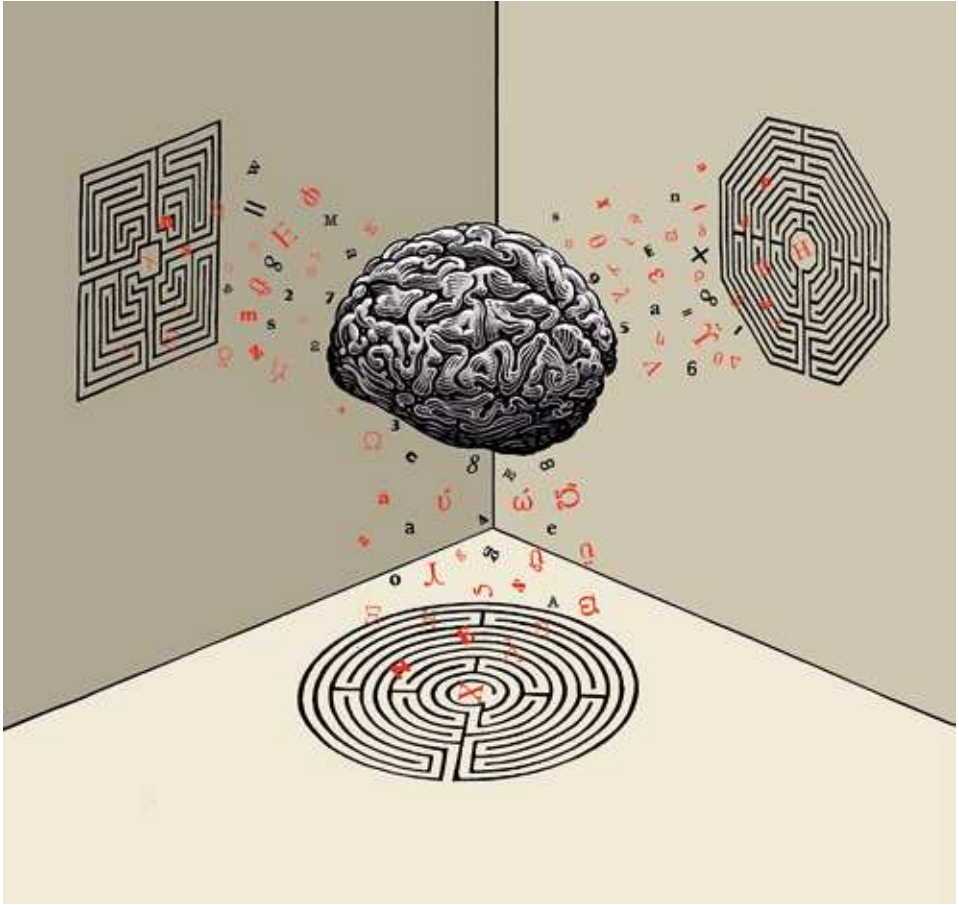
*Mely évszázad elfelejtett
városába nyíl e rejtett,
lombja vesztő vak lugas?*

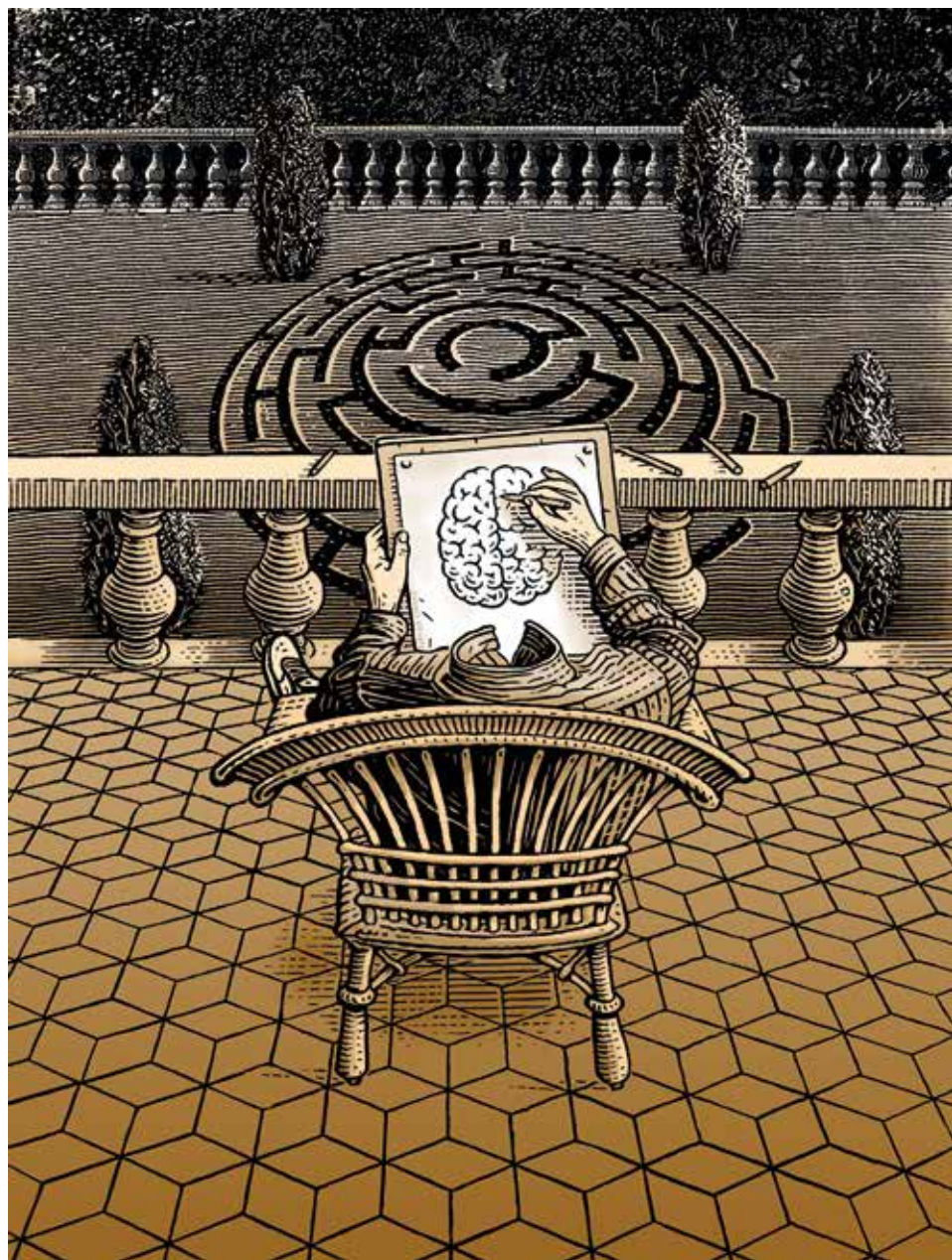
*S mely száradt patakmederbe'
jössz avart rugdalva szembe
könyöbe hajló bús utas?*

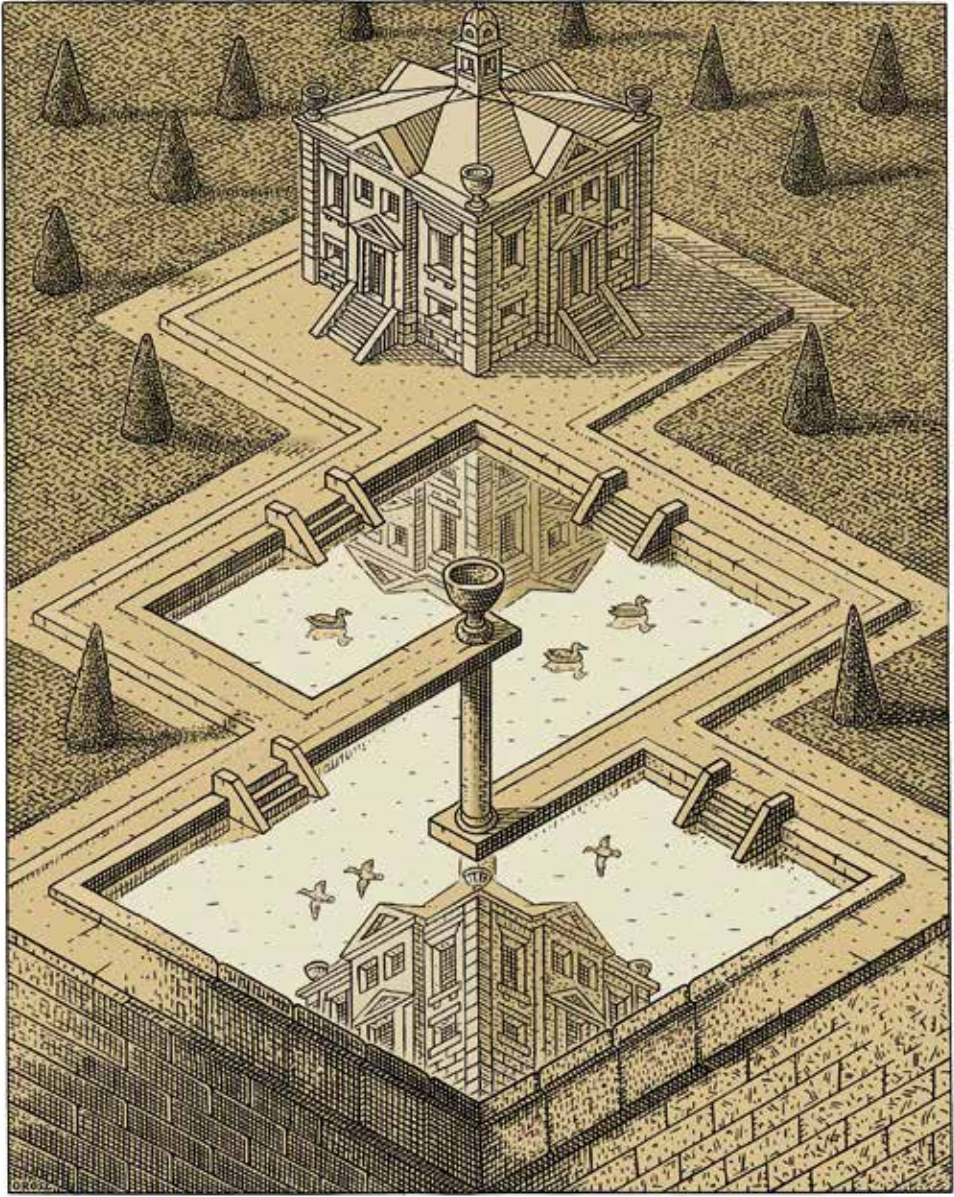
*S mily jövőndő nemzedékek
emlékében éldegélnek
nyútt könyvednek versei?*

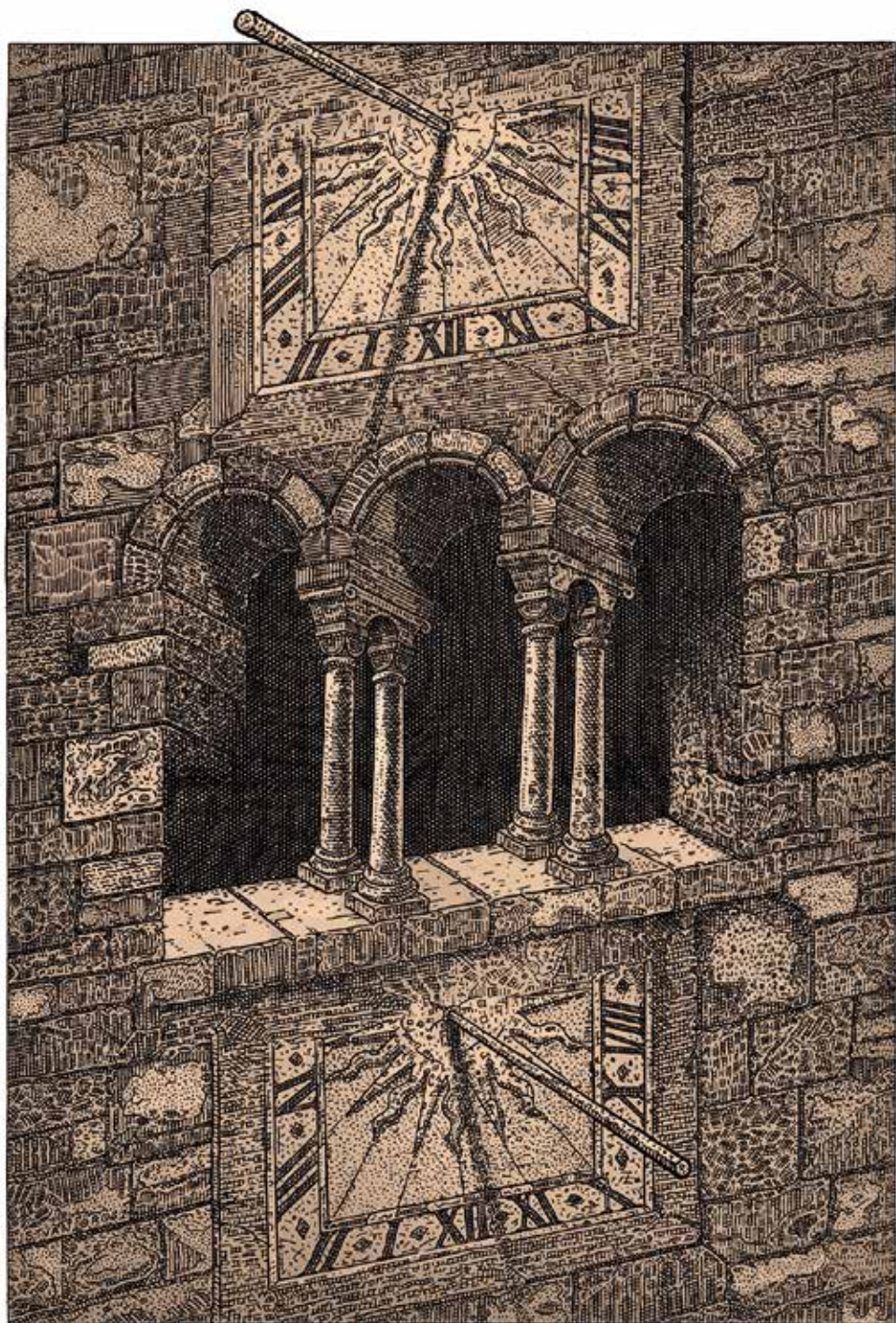
*S jó-e lány, ó lesz-e asszony,
könyűt érted, hogy fakasszon,
lábnyomod, ha keresi?*

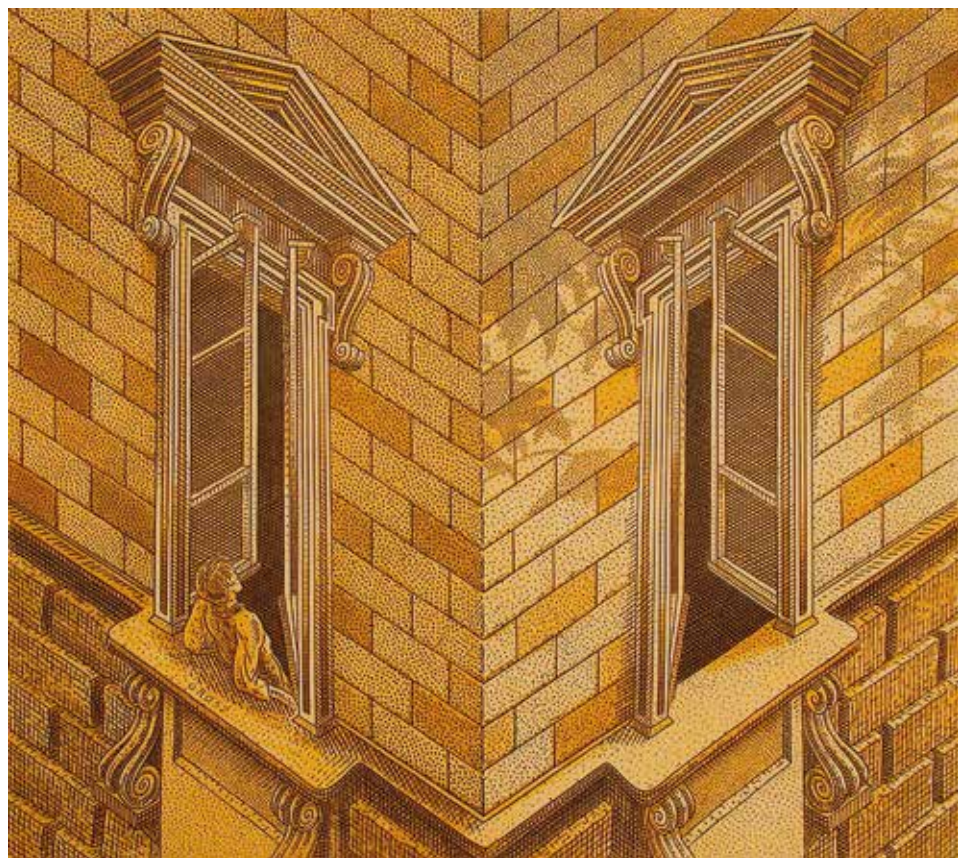

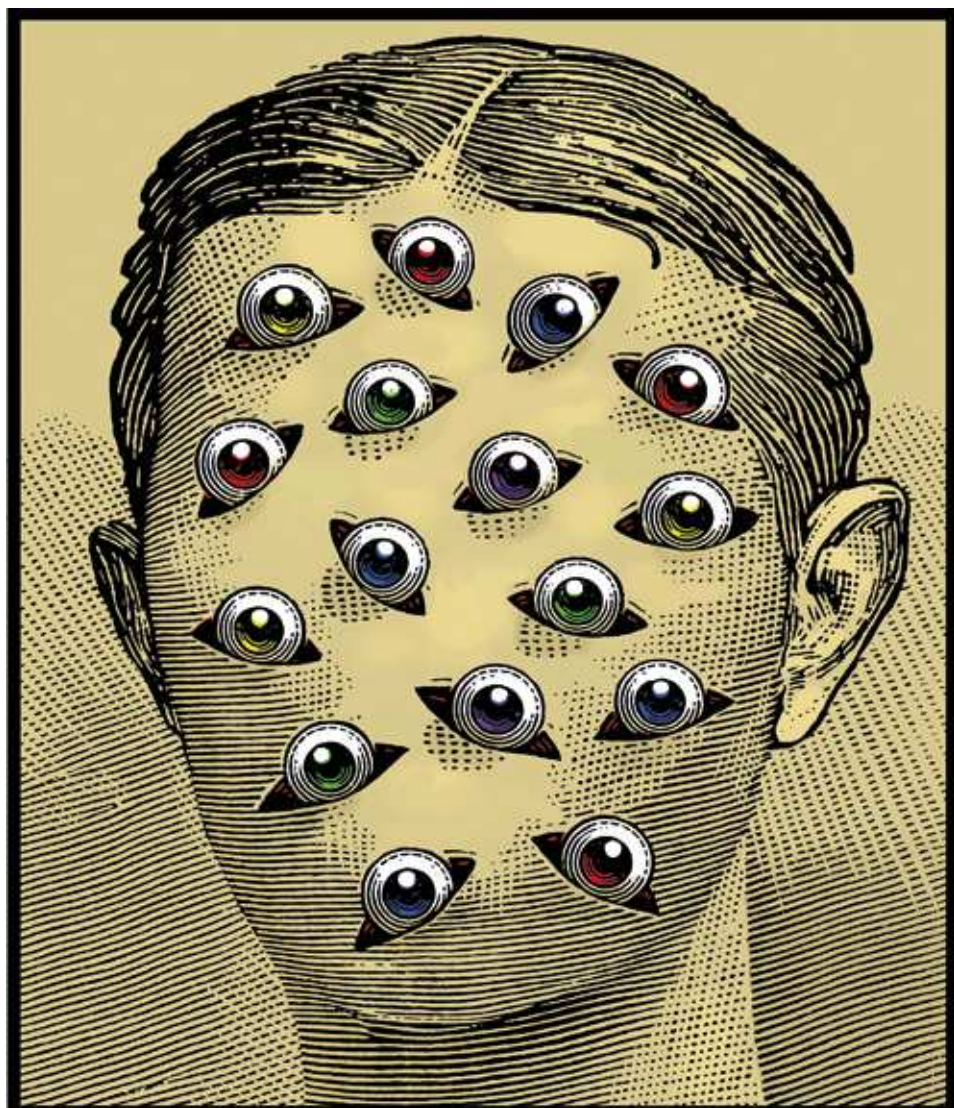

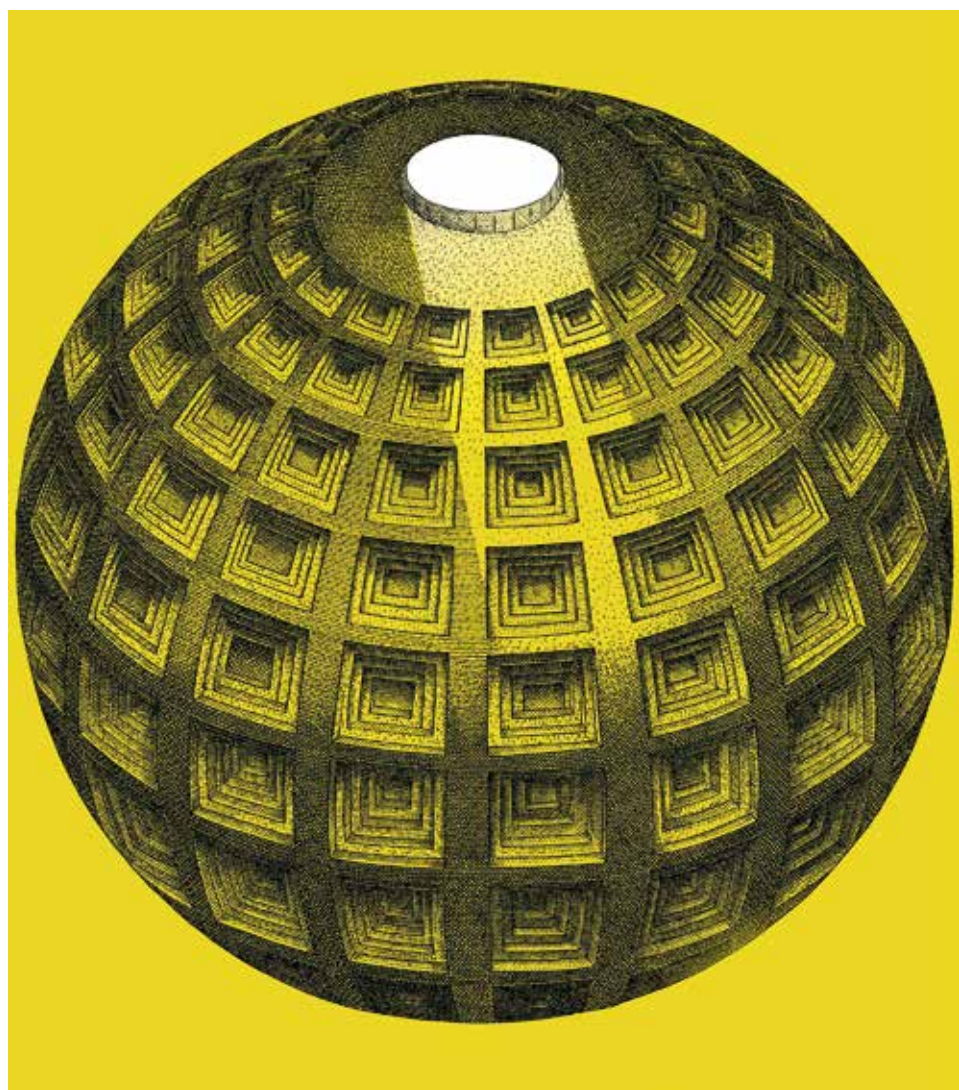

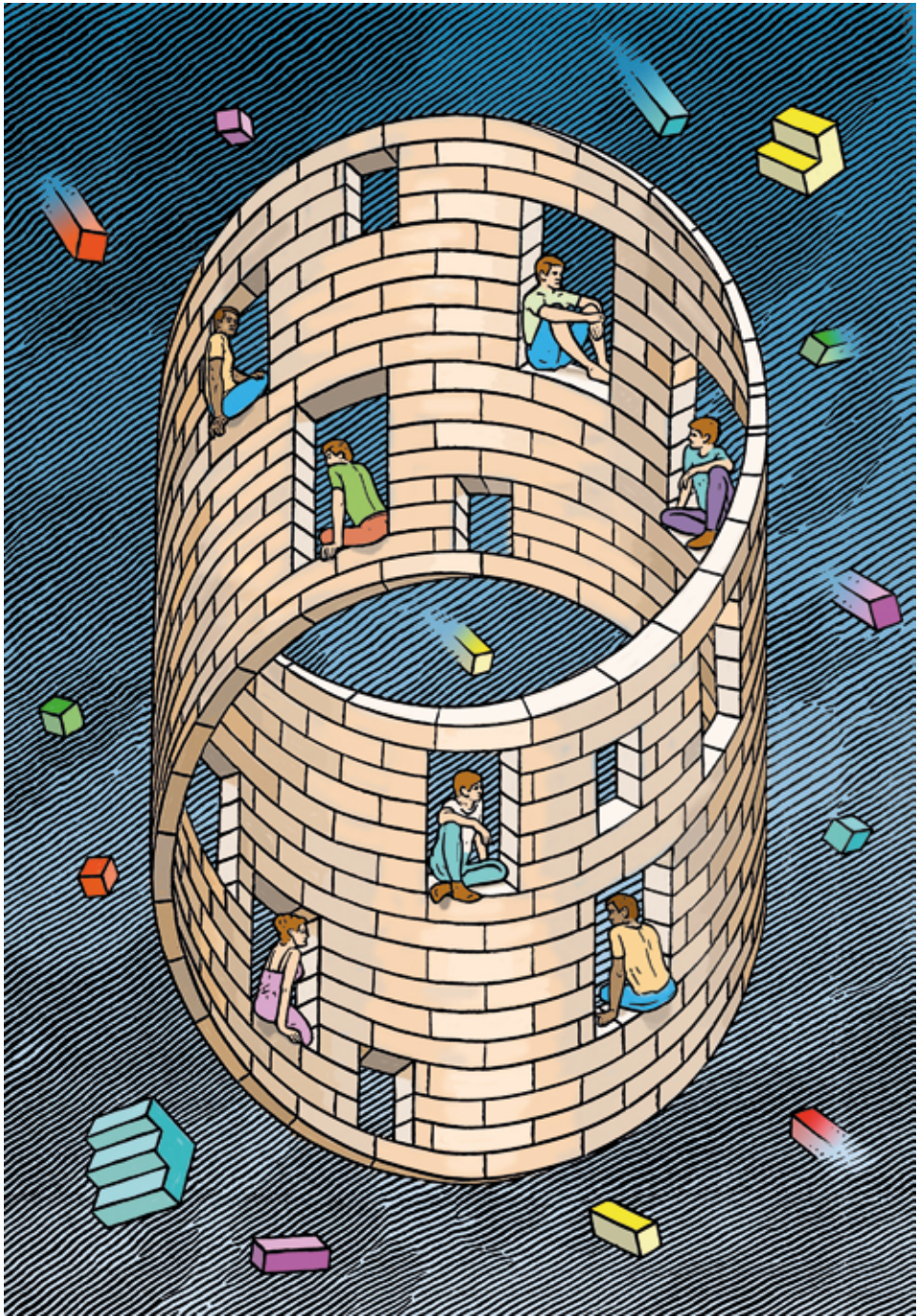

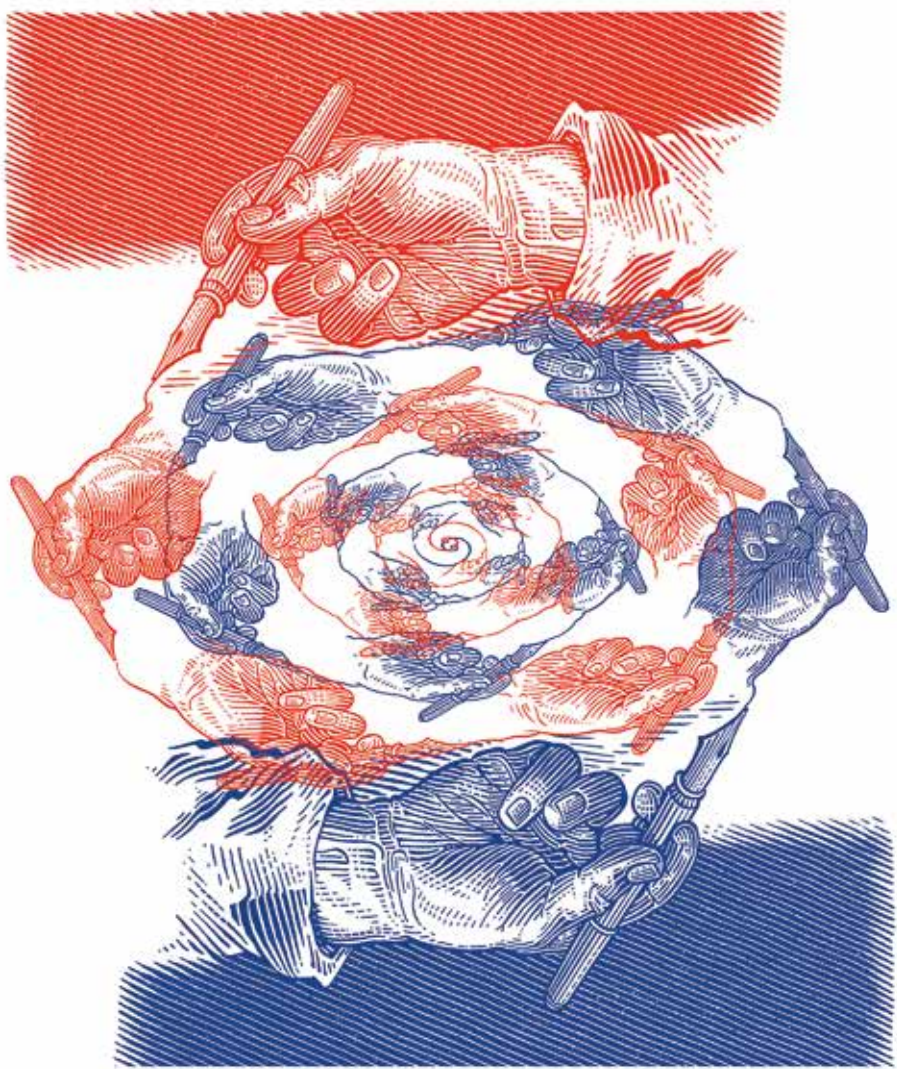

A. Sajti Enikő

„A nemzeti lelkiismeret őrállója”

Cseres Tibor: Hideg napok és a „még hidegebb napok”

„A halott nemzedékek lidérces álomként kísértik az élők emlékezetét. [...] a rossz álmokat többféleképpen is kezelhetjük. El lehet őket nyomni, be lehet szorítani az ébrenlét sötétebb zugaiba, de felszínre is lehet őket hozni, hogy jobban megértsük lényegüket.”

Geoff Eley

Éppen fél évszázada, 1964-ben jelent meg Cseres Tibor *Hideg napok* című regénye. A szerző egy történelmi traumát állít műve középpontjába, az 1942. januári újvidéki izzágot, amely történet éppen az ő regénye nyomán „hideg napok”-ként ivódott nemzeti emlékezetünkbe. Megjelenésének idején alig húsz év telt el a pusztító második világháború óta, Rákosi Mátyás még csak pár éve nevezte utolsó csatlósnak a magyarokat, amikor ezzel a regényével Cseres a háborús bűnökkel kapcsolatos személyes és kollektív emlékezet határait feszegette. A szerző azáltal, hogy a izzágot történetét nem az események valóságghú rekonstrukciója mentén idézte fel, hanem a tettes-trauma és a szégyen dichotómiájának keretei közé állította, kiemelte azt a történettudomány, sőt az irodalom kérdései közül, és erkölcsi, nemzeti lelkiismereti kérdéssé emelte. Erejét, hatását, úgy vélem, ez adta, ez adja ma is, s a körülötte kialakult közhangulatot és vitákat is ez váltotta, s váltja ki ma is. A regénynek ezt az erkölcsi mondandóját a Kovács András által rendezett nagy hatású, azonos című film csak felerősítette.

A regény esztétikai, irodalomelméleti elemzésére történészként természetesen nem vállalkozhatom, annyit azonban a mai olvasók miatt mégis szükséges elmondani, hogy négy évvel az újvidéki vérengzés után, 1946-ban vagyunk, négy férfi vár az ítéletére. Három tiszt és egy altiszt kerül össze egy börtöncellában, Büky százados (őrnagy), Pozdor zászlós, Tarpataki főhajónagy és Szabó tizedes (miért éppen ők, kérdezték annak idején sokan). Belső monológok, részben beszélgetések és a narrátor kommentárjai révén bomlik ki a izzágot három napjának története, amelynek középpontjában Büky feleségének és zsidó háziasszonyának, valamint kislányának meggyilkolása áll. Büky felesége titokban látogatott Újvidékre, mivel Grassy József vezérkari ezredes, a zombori 15. gyalogdandár parancsnoka, a izzágot egyik vezetője megtiltotta, hogy a tiszteket a családtagjaik meglátogassák. Úgy vélem, a családját gyászoló úri tiszt, Büky és az „alhasig megalázott” örök szolga, Szabó tizedes konfliktusa teszi irodalmilag is mindmáig érvényessé a szöveget. Figurái nem gonosztevők, nem született gyilkosok, hanem a történelem kifürkészhetetlen szeszélye folytán mundaiba öltöztetett hétköznapi emberek, katonák, akik váratlanul olyan helyzetbe kerülnek, amikor úgymond csak végrehajtják azokat az ártatlannak tűnő lépéseket,

Az írással a száz éve született Cseres Tiborra emlékezünk (A Szerk.)

amiket ez, a parancsok alapján működő militáns világ megkíván, s így válnak részévé több ezer ártatlan civil szerb és zsidó meggyilkolásának.

Miért nyúl Cseres éppen ehhez a témához, mi inspirálja a szerzőt? Sokat és sokszor nyilatkozott erről, többször írt is róla, de talán leghitelesebben, legbővebben egy kéziratban fennmaradt, „Növeli, ki elfödi a bajt!” című írásában fejt ki, amelynek motívumai aztán más írásaiban is felbukkannak.¹ Cseres, mint ismeretes, 1941 áprilisában szakaszparancsnokként vett részt a Dálnoky Miklós Béla vezette gyorsadtest délvidéki harcaiban, és az elsők között vonult be Újvidékre. Saját elmondása szerint „*délre nyomulásunk közben némely templomtornyokból lövöldöző csetnikek és egyéb szerb hazafiak gátolni, fékezni próbálták haladásunkat. Alig is törődtünk némi visszatüzeléseken túl ezekkel a magukat hiábavalóan feláldozó orolövészekkel, sokkal nagyobb méretű fegyveres cselekményekre számítottunk az induláskor kapott harctájékoztatások alapján.*” Majd miután Werth Henrik, a vezérkar főnöke úgy gondolta, hogy a magyar csapatok is vegyenek részt az egykori Magyarország határain kívül eső Szerbia katonai leverésében, a gyorsadtest átlépte a Szávát, és minden katonai ellenállás nélkül Valjevóig nyomultak előre. Mint írja, „*józanabb polgári vezetőink megmásították, visszavonták a vezérkari főnök vérszomjas ígéreteit, s a mi harcra, s tán halálra szánt zászlóaljainkat*”, s a hadtestet visszaparancsolták a déli határok mögé. Ezután őt is „*sebtében*” leszerelték, majd 1942 májusában másodszor járt Újvidéken, hogy milyen minőségében, nem derül ki. Az biztos, hogy ekkor már ismét katona volt, mivel a Szovjetunió elleni hadüzenet után ismét behívták. Ekkor készítette azt a néhány oldalas feljegyzést azokról a „*jártában-keltében*” hallott történetekről, „*amelyek legtöbbször még mindig a közeli hideg január ama három rettenetes napjára emlékezett.*” Ekkor rögzítette „*annak a két-három együvé tartozó, mert egy házban lakó családnak a sorsát, tragédiáját, amelyeket különbözőségük véletlene sodort a közös végzetbe: a magyar királyi őrnagy tilalom ellenére a helyőrségben tartózkodó feleségének, a zsidó szállást adó családdal és a szerb háztartásbelivel együttes, halálos minősítése ragadta meg egyenruhába tiltott írói képzeletemet*”.² Még azelőtt, hangsúlyozza, hogy értesült volna Bajcsy-Zsilinszky Endre és mások „*protestálásáról*”.³ Büky százados története tehát valós tényeken alapul. Figyelme akkor irányult ismét az ügyre, ami-

1 Cseres Tibor hagyatéka. Petőfi Irodalmi Múzeum (a továbbiakban PIM) Kézirattár, Gy. n. sz. 2003/46.

2 Uo. 1. o.

3 Már a razzia idején is voltak tiltakozások, illetve kísérletek arra, hogy megfékezzék a vérengzést. A razzia, a Zsablya-Sajkásgyörgye-Sajkásszentiván-Dunagárdony vonalában egy partizánosztág felszámolása céljából, január 6-án kezdődött. Újvidékre január 21-én terjesztették ki, és három napig, január 24-ig tartott. Szombathelyi már január 22-én elrendelte a kivégzések beszüntetését, ezt azonban csak egy nappal később hajtották végre. A hadsereg és a csendőrség még ezután tisztította meg a partizángyanúsáknak minősített szerbektől Óbecsét és Szenttamást, ekkor azonban már nem végezték ki ítélet nélkül az elfogottakat, hanem átadták őket a katonai bíróságnak, illetve internálták őket. Szombathelyi január 30-án adott parancsot a délbácskai razzia befejezésére. Bajcsy-Zsilinszky Endre, Milan L. Popović képviselő adatai alapján, már január 19-én tiltakozott a sajkái vérengzés ellen. De említhetjük Fernbach Péter főispán január 23-án Grassy Józsefhez intézett levelét is, vagy Nagy Miklós újvidéki polgármester tiltakozását is. A tiltakozások január végén tovább folytatódtak, 1942. január 29-én például Bajcsy-Zsilinszky és több ellenzéki képviselő a parlament külügyi bizottságában szigorú vizsgálatot követelt, majd memorandumot intézett Horthy kormányzóhoz is. Tavasszal, a Kállay-kormány kinevezése után ezek a tiltakozások felerősödtek, és a parlament nyilvánosságát is elérték. Bővebben lásd: A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941–1944*. Budapest, 1987. 152–188. Pihurik Judit: *Hideg napok. Délvidék 1941–1944*. Rubicon, 2009. 5. sz. 20–29.

kor Horthy 1943 októberében elrendelte a razzia főbűnöseinek felelősségre vonását.⁴ Ekkor azonban úgy vélte, „*ennyi tájékozottság*” nem elegendő, hogy írásba kezdjen. Valamikor az ötvenes évek közepén aztán felkereste azokat az enyhébb büntetést kapott tiszteket, akik ekkorra már kiszabadultak, s kifaggatta őket, hogyan ítélik meg saját szerepüket a razziában. „*Valamennyien bűntelennek érezték magukat, akkori helyzetükben nem tehettek mást, mint amit tettek. Közülük választottam ki a Hideg napok négy börtönbéli személyét*”⁵ – olvashatjuk írásában. De hogy pontosan kiket választott ki, nem mondja meg. S bár e beszélgetések révén, mint írja, sok „*áttételes tapasztalatra*” tett szert, ezzel azonban nem elégedett meg, hanem levéltári kutatásokat is végzett. Ismerte a kétségkívül legautentikusabb forrást, tanulmányozta a Babós József hadbíró ezredes által 1943-ban a razziáról készített 30 oldalas összefoglalóját, amelyet Babós egy általa készített, háromezer oldalas vizsgálati anyag alapján⁶ Szombathelyi Ferenc számára készített. Így kezdett hozzá az ötvenes évek végén a könyv írásának. Idézett kéziratában olvashatjuk: „*Állításaimban sehol nem terjeszkedtem túl Babós ezredes vádiratán. Minthogy nem volt okom kétségbe vonni az ő nyomozatának tárgyyszerű hitelét.*”⁷

A román kiadás⁸ elé írt előszavában, amelynek *Levél Bukarestbe* című kézirata rendelkezésünkre áll, írói szándékát már egyetemes keretek között fogalmazza meg: „*Amit én regényemben mondani és kifejezni akarok, azt minden nép, minden hatalom és minden kor fegyvereseinek szántam: úgy ontsanak vért, mintha mindjárt másnap, csatavesztéseként az egész emberiség ítélőszéke előtt kellene felelniök testvérgyilkos cselekedeteikért.*”

Népem, a magyar nép a történelem újkori szakaszában csupa elvesztett háború részese volt, ez talán megmagyarázza, hogy igazságérzetünk fejlettebb, mint az olyan népek fiainak, akik csatavesztések szenvedésin által egyszer, másszor győzelmeknek is örvendhettek. (...) Miért mégis, hogy regényem témájául mégis olyan eseményt választottam, amely minden részletdicsőségtől megfosztja azokat a férfiakat, akik benne részt vettek? Miért, hogy éppen azt a történelmileg meghatározott, s a történelmi időben három naptári nappal körülhatárolt eseménycsoportot választottam könyvem tárgyául, amely az újkori magyar történelem legbecstelenebb bűnök, a magyar nép nevében elkövetett leghitványabb cselekedetek három napja volt?

4 A perre lásd A. Sajti Enikő–Markó György: *Ismeretlen dokumentum az 1942. januári délvidéki razzia résztvevőinek peréről* (1943. december 14. – 1944. január 14.). *Hadtörténelmi Közlemények*, 1985. 2. sz. 426–456. Markó György: *Az 1942-es „újvidéki” razziával kapcsolatban újonnan előkerült dokumentumok forrásértékéről*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2012. 1. sz. 175–190.

5 Cseres Tibor: „*Növeli, ki elfödi a bajt!*” 5. o. Cseres Tibor hagyatéka. PIM Kézirattár, Gy. n. sz.: 2003/46.

6 Ezt a több ezer oldalas anyagot sajnos még nem sikerült a történészeknek megtalálni. Babóst a vezérkar főnöke 1943 áprilisában bízta meg a vizsgálat lefolytatásával, amelynek hatására Szombathelyi július 10-én elrendelte a razziában részt vevő tisztek ellen az ügyészi nyomozói eljárást, majd Horthy október 11-én elrendelte a bűnösök bíróság elé állítását, december 14-én pedig megkezdődött a per. Mint ismeretes, a vádlott katonatisztek, Feketehalmy-Czeydner Ferenc, Grassy József és Zöldi Márton megszöktek az ítélethozatal előtt. 1945-ben a magyar kormány a főbűnösoket, Feketehalmy-Czeydner Ferenc altábornokot, Grassy József vezérőrnagyot, Gaál Lajos csendőr alezredest, Zöldi Márton csendőr századost és magát Szombathelyi Ferencet is, akit itthon a népbíróság már elítélt, kiadta Jugoszláviának. 1946. október 30-án valamennyiüket halálra ítélték. Magyarországon még a hetvenes években is voltak perek az újvidéki razziában részt vevő csendőrök ellen.

7 Cseres Tibor: „*Növeli, ki elfödi a bajt!*” 4. o. PIM Kézirattár, Gy. n. sz.: 2003/46.

8 A román kiadás 1967-ben látott napvilágot Bukarestben, *Zile geroase* címmel, és Cseres ragaszkodott hozzá, hogy külön előszót írjon hozzá.

Mert védtelen ártatlanok ellen elkövetett fegyveres erőszak becstelenségében nemcsak azt terheli a felelősség, aki a fegyvert használja, hanem azt is, aki tud a gyilkos merényletről és hallgat.

Ezt a hallgatást akartam én megtörni, a magam nevében és népem nevében, amikor a Hideg napokban egy nemzeti szégyennel akartam leszámolni. Ha lehet, egyszer s mindenkorra. (...)

Úgy tetszik talán, hogy regényem története egyszeri történet – sehol máshol nem eshetett volna meg, mint ahol és akikkel megesett – szándékom mégis a legszélesebb körre törekvő általánosítás, s a legáltalánosabb visszaható és előremutató, óvó figyelmeztetés.

Mert amit leírok, bárhol megtörténhetett volna a világon, hol ember fegyverrel ront emberre. Sőt meg is történik ma is, napjainkban is, csak a vérükbe roskadók nem tudnak kiáltani, s ha kiáltanak, a megbúvó gyávák nem adják tovább a haldoklók hangját, mert becstelen lelkiük lényege a hallgatás, megfélemlített életük elrendelt jövődjé terhe, s a lelkiükre osztott büntársi bűnrészesség, a társgyilkosság, melyet hallgatással követtek és követnek el. (...) A védtelen embercsoportok ügye a fegyveres hatalommal szemben mindig igaz ügy.⁹

A könyv, amelyet először a Magvető Kiadó jelentetett meg 1964-ben, élénk érdeklődést váltott ki, de már a Kortársban megjelent részletekre is felfigyelt a kritika és az olvasóközönség. Egyes kritikusok és az értő olvasók egyenesen remekműnek kiáltották ki, mások pedig hazaárulásról beszéltek. Ő maga röviden így foglalta össze könyve hatását: „Sokan üdözölték bátorságomat, sokan mások meg hazaárulást emlegettek még hozzám intézett leveleikben is.”¹⁰ Máshol a „magyar lelkiismeret” regényének nevezte írását, egy helyen pedig így ír: „a Hideg napok csak három nap történetére vállalkozott, s mindössze annyi ravaszsgal toldja meg a tárgyat, a mezítelen, s minden oldalról körülbiztosított és elszigetelt szégyenteljes valóságot, hogy négy olyan szereplő tudatán szűri újra az időt, akik maguk nem követtek el semmi olyat, amiért a világi törvények szerint felelősségre vonhatók lennének – csak jelen voltak. Vétküik csupán az, ahogyan gondolkodnak arról a három napról, négy esztendő múltján.”¹¹ A mű sok kiadást ért meg, a Magvető többször is kiadta, amelyet más kiadók, például a Szépirodalmi is követett, de külön kötet készült 1967-ben Kovács András filmje kapcsán is, *Ötlettől a filmig* címmel, s a film 1968-ban bekerült a filmkritikusok legjobb 12 magyar filmje közé, illetve számos díjat nyert nemzetközi fesztiválokon is. A rendező ezt a filmjét joggal nevezte „a személyes felelősség drámájának”. A hivatalos kultúrpolitika persze igyekezett a könyvet beilleszteni a korszak „szocialista hazafiság” koncepciójába, amely szerint „az igazi hazafiság” kialakításához nemcsak értékeink és erényeink ismerete és szeretete tartozik hozzá, de „a nemzeti szégyenérzet” is.

A könyv első külföldi kiadására, nyilván nem véletlenül, Jugoszláviában került sor „szerbhorvátul”, még 1966-ban, a pár éve elhunyt kitűnő műfordító, Sava Babić fordításában. Ezt követte a román kiadás 1967-ben, amelyhez, mint már említettük, a szerző külön előszót írt. De olvasható a *Hideg napok* angolul, csehül, oroszul, németül, horvátul, sőt még kazah nyelven is. Gergely Ferenc, Cseres Tibor veje, az író leveleinek közreadója a *Hideg napok* fogadtatása kapcsán így fogalmaz: „A szitkozódó levelektől az életveszélyes fenyegetésekig, az egyetértő olvasói dicsérettől a harcokban résztvevők, valamint a bácskai túlélők segítőkész bátorításáig minden található a szerző postaládájá-

9 Cseres Tibor: *Levél Bukarestbe*. 2–3. o. Cseres Tibor hagyatéka. PIM Kézirattár, Gy. n. sz.: 2003/46.

10 Cseres Tibor: „Növeli, ki elfödi a bajt!” 5. o. Uo.

11 Cseres Tibor: *Vérbosszú Bácskában*. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 1991. 98–99.

ban. Ennek a pattanásig feszült légkörnek a rovására írható, hogy a szerző megsemmisítette az anyaggyűjtés során a résztvevőkkel, szemtanúkkal készített magnetofonfelvételeket.¹²

Az író így vall a könyvét ért vádakról: „Leginkább azonban az a személyes találkozás ütött szíven, amelyben a könyv megjelenésének másnapján volt részem. A könyvheti sátornál a bezdáni ember panaszkolta, hogy nincsen benne véres munkámban semmi abból, ami Bezdánban történt. Ahol is az ő apját és öccsét másfélszáz falubéli társukkal együtt 1944 októberében a jugoszláv partizánok kivégezték, lemészárolták. Ez a panasz volt az első tételes értesülésem a 44 őszen Bácskában történetekről...”¹³

1990-ben a kolozsvári Korunkban azt nyilatkozta, hogy egy belgrádi találkozón, ahol a könyvéről beszélgettek, szóba került, miért írta meg a *Hideg napokat*, s ő világosan megfogalmazta, hogy jugoszláv részről kompenzációt várt, s most is azt várja, íróik tárják fel az ártatlanul meggyilkolt magyarok történetét. Mint mondta: „azért írtam meg ezt a művet, mert reméltem és remélem azt, hogy a 3500 Újvidéken kivégzett ártatlan embernek vagy nagyrészt ártatlan embernek a vére úgy száll vissza a gyilkosokra, hogy a következő 40-50-60 ezer magyar vére is visszaszállhat a gyilkosokra, akik '44-ben, miután a veszített háború után a partizánok visszatértek Bácskába, vagy bevonultak Bácskába, ott 3500-nak tizszeresét, hússzorosát végezték ki. Én reméltem és remélem, mondtam akkor Belgrádban, hogy ennek a történetét egy szerb író írja meg. Erre csodálkozás következett és valaki felállt, nevét már nem tudom, szerb író, elmondta, hogy nem tudja, hogy ők tudnak-e ezzel foglalkozni, mert számukra ez a szám, akkor is, ha 60 ezerig felmegyünk a kivégzett bácskai férfiak számát illetően, bagatell az egész jugoszláv embervesztéshez képest.”¹⁴ A névtelen szerb író szájába a *Vérbosszú Bácskában* című könyvében ezeket a szavakat adja: „A második világháború táján Jugoszláviában háborús, polgárháborús körülmények között közel kétfélmillió embert öltek meg, pusztítottak el, végeztek ki. Ehhez a hullatömeghez (hósi halotthoz) képest a bácskai áldozatok száma csekélység – csepp a tengerben.”¹⁵

Mivel reményei nem váltak valóra, és hiába várta (sokakkal együtt) valamely jugoszláviai író hasonló művét, megírta a *Bezdáni ember*t, amely főleg külpolitikai okok miatt kilenc évig nem jelenhetett meg, végül a *Kortárs* 1973. 11. száma közölte. Főhőse, a bezdáni ember, akinek apját és öccsét az elbeszélés szerint még száztizzenhat másik ártatlan magyarral együtt a partizánok 1944 őszen kivégezték, nem bosszúra vágyik, csak annyit szeretne elérni, adja hőse szájába írása szándékát a szerző, hogy „Hát hogy tudják: ártatlanok voltak. Hirdessék ki, hogy ezek és ezek, név szerint valamennyien ártatlanok voltak. (...) írják le egy könyvben vagy egy újságban a névsort.”¹⁶

12 Gergely Ferenc: *Levelek Cseres Tibornak* (1960–1969) ArchívNET, 2012, 12. évfolyam, 1. sz. 4.

http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/levelek_cseres_tibornak_19601969.html?oldal=3 A letöltés ideje 2014. december 9.

13 Cseres Tibor: „Növeli, ki elfödi a bajt!” 5. o. Cseres Tibor hagyatéka. PIM Kézirattár, Gy. n. sz.: 2003/46.

14 Kolozsvári Papp László: *Sós vízben konzerválva*. (Beszélgetés Cseres Tiborral). *Korunk*, 1990. 5. sz. 561.

15 Cseres Tibor: *Vérbosszú Bácskában*. Magvető Kiadó, Budapest, 1991. 24–25. Ma mintegy 1 027.000 főre teszik Jugoszlávia második világháborús embervesztését.

16 Cseres Tibor: *A bezdáni ember*. In: uő: *Hideg napok*, Búcsú nélkül, Bizonytalan század. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1983. 189., 191.

A bezdáni embernek és Cseresnek is több mint harminc esztendőöt kellett várnia, hogy kívánsága teljesüljön, de a névsor ma már olvasható.¹⁷

1990-ben jutott odáig, hogy papírra vesse „a Hideg napokra következő bosszúállás megismert rémségeit, s Vérbosszú Bácskában című könyvemben a Magvetőnek felajánljam.”¹⁸ A könyv 1991-ben jelent meg. A hazai politikai változások, a rendszerváltás kétségkívül segítette a könyv megírását és megjelenését, és érdemes utalnunk arra is, hogy a felbomló Jugoszláviában már egy évvel korábban megkezdte az újvidéki *Magyar Szó* és a szabadkai *Napló* közölni azokat a főként Matuska Márton által összegyűjtött visszaemlékezéseket, amelyek a partizánok 1944/45-ös bácskai vérengzését idézték fel. A magyar közvélemény jó része megkönnyebbülten sóhajtott fel, „végre”, míg a szerb közvéleményben kemény tiltakozást váltott ki, s az ország antifasiszta múltjának meggyalázását látták benne, mondván, mindenki, akit akkor kivégeztek, háborús bűnös, fasiszta, vagy a „*nép ellensége volt*”. Ekkor már a magyar történetírás is megkezdte a téma kutatását.

Írói szándékát meglehetősen pontosan tudjuk rekonstruálni, illetve egész életművéből adódik az a következtetés, hogy ezúttal is annak az írói ethosznak a jegyében nyúlt a témához, amely az irodalmat a nemzeti sorskérdések számbavétele eszközének tekintette. Azt azonban nem tudjuk, Cseres miért döntött úgy, hogy ezúttal nem valamely irodalmi műfaj keretei közé helyezi mondandóját, hanem erőteljes történelmi érdeklődését kvázi történetíróként kamatoztatja. De szólaltassuk meg ismét őt magát: „Tőlem hazám java értelmiségének egy része, írók is, azt kérték számon, miért nem róttam az újvidéki ezrek mellé a nyolcvan bácskai község kivérzett magyar tízezeit” – írja könyvében. De a bezdáni ember szavai mellett mélyen beleivódott lelkébe és meg rázta az a bizonyos, többször is említett belgrádi írói találkozó is, amikor a bácskai magyar áldozatok „*csekély*” számára hivatkozva utasították el a jugoszláviai írók saját hideg heteik megírásának még csak a gondolatát is, vagy ahogyan én nevezem Cseres nyomán, saját „*még hidegebb napjaik*” megírását.

Közvetlenül a könyv megjelenése után hívtó fel az Írószövetség lapjának, a *Magyar Naplónak* a szerkesztősége, s mint történészt felkértek, írjak kritikát a *Vérbosszú Bácskában*ról.¹⁹ Most, csaknem 25 év után újraolvastam ezt az írást, s a könyv történelmi hitelességéről ma sem tudnék nagyon mást írni, legfeljebb kiegészíteném a hazai és a délvidéki történetírás, valamint a nemzetközi történetírás, főként a horvát, a szlovén és a szerb történetírás azóta elért igen komoly eredményeivel. A jelen írásnak azonban nem az a célja, hogy a történész szakmája szabályaival, a forráskritika kemény valóságával szembesítse az író, még akkor sem, ha bevallothan nem irodalmi műfajt választott mondandója keretének, hanem, a public history, azaz a szubjektív történetírás sajátos műfaját. Ez már csak azért sem lenne elegáns, mert minden tudományos vita alapkövetelménye, hogy a megszólított vitapartner a

17 Balla Ferenc–Balla István: *Bezdan története*. A jugoszláv közigazgatás bevezetésétől a termelő parasztszövetkezetek felbomlásáig (1944–1953). Tóthfalu, 2001; Balla Ferenc–Balla István: *A bezdáni vérengzés*, 1944. Topolya, 2013. Kutatásaik eredményeként úgy tudjuk, 146 magyar és német bezdánit öltek meg a partizánok.

18 Cseres Tibor: „*Növeli, ki elfödi a bajt!*” 6. o. Cseres Tibor hagyatéka, PIM Kézirattár, Gy. n. sz. 2003/46.

19 A. Sajti Enikő: *Döbbenet és hitelesség*. Magyar Napló, 1991. október 4. 36–38. A Magyar Napló egyébként egyidős a rendszerváltással, és Cseres Tibor, az Írószövetség akkori elnöke 1989-ben indította útjára a lapot.

nyilvánosság előtt tudjon reflektálni a felvetett kérdésekre. Cseres Tibor ezt ma már sajnos nem teheti. Inkább azokat a friss kutatásaimat szeretném megosztani az olvasóval, hogyan jutott hozzá Cseres az akkor még csak kéziratban lévő *Halottak hallgatása*. *Requiem 40 000 1944-ben ártatlanul kivégzett bácskai magyarért* című íráshoz²⁰, amelyet két áldozatkész, bátor bácskai plébános állított össze, a bácsszőlősi esperes plébános Szűcs Márton és a martonosi plébános, Kovács József, s amely kézirat könyve vezérfonalául szolgált. Ebből a munkából vette át Cseres, hogy 1944 őszén 40 ezer ártatlan civil magyar esett áldozatául a partizán megtorlásoknak, s ennek alapján szinte kitörölhetetlenül terjedt el a hazai és a nemzetközi közvéleményben, sőt a történeti irodalom egy részében is a 40 ezres szám, amelyről ma már tudjuk, hogy erősen túlzó.

Juhász László, a Szabad Európa Rádió egykori tudósítója, majd a Magyar Televízió hírigazgatója, *Hideg napok*. *Cseres Tibor emlékének* címmel cikket írt az *Új Horizont* 2001. 1. számában, illetve *Barangolás a magyar múltban* című kötetében megjelent írásában²¹ állított emléket annak, hogyan jutott el hozzá a két plébános írása, illetve ő hogyan juttatta el azt Csereshez. A *Barangolás...*-ban csak annyit jegyez meg lábjegyzetben, hogy hozzá 1989 őszén jutott el titkos csatornákon a két plébános kézírata, s ő azt a *Szabad Európa Rádió Barangolás* című adásában 1990. május 18-án dolgozta fel. Majd hozzáteszi, a kéziratot Cseres kérésére juttatta el hozzá, amelyet az író *Vérbosszú Bácskában* című könyve „vezérfonalának” tekintett. Az *Új Horizontban* már bőbeszédűbb, s megtudjuk, hogy Cseres az 1990. május 18-ai adás után levélben fordult a SZER Magyar osztályának szerkesztőségéhez, és kérte „a műsor kéziratának” elküldését. Ezt akkor, Juhász távollétében kollégája, Román István teljesítette is. Pár héttel később Juhász levelet kapott Cserestől, amelyben az író először megköszönte a műsor gépiratát, majd így folytatta: „Minthogy jelenleg a *hideg napok ellenkönyvének* megírásával foglalkozom, nagyon érdekelné a két »tisztaszándékú« bácskai plébános kéziratának teljes szövege: a szöveg terjedelme és holléte. Megköszönném, ha efelől tájékoztatna engem. Még nagyobb köszönettel tartoznám Önnek, ha – amennyiben a kéziratnak birtokában van – egy másolatot készíttetve róla, azt megküldené nekem, s mindenkori viszonzatszolgálat ígéretével részemről.” Miután a kéziratot, írta válaszában Juhász, amelyet „egyházi körökből” kapott, már visszaküldte „forrásához”, azt vissza kellett kérnie, s így kissé megkésve, de mégis el tudta küldeni a lemásolt kéziratot Cseresnek.²²

Cseres hagyatékában van egy bizonyos D. F. által 1992. szeptember 2-án, a vajdasági Palicson írott levél. Mára sikerült kiderítenünk, hogy D. F. azonos Dongó Ferenc (1922–1996) tanárral, aki 1967-től tanított a szabadkai klasszikus gimnáziumban, a Paulinumban (ma Püspökségi Klasszikus Gimnázium és Kollégium Paulinum) és

20 Ez az írás Cseres könyvének megjelenése után négy évvel, a *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* című folyóirat 1995/1–2. számában (197–231. o.) jelent meg.

21 Juhász László: *Barangolás a magyar múltban*. Antológia Kiadó, Lakitelek, 1992. 130–136. Megjegyezzük, hogy a Juhász által a *Halottak hallgatásának* előszavából idézett rész nem pontosan azonos a *Magyar Egyháztörténeti Vázlatokban* közölt szöveggel.

22 http://www.pikk.hu/ujhorizont/2001_1/15.html A letöltés ideje: 2014. december 10. Juhász két levelet közöl ebben az írásában, amit Cseressel váltott, de sajnos a dátumok nem szerepelnek a leveleken, így nem tudjuk, pontosan mikor jutott el Csereshez az „átlátszó, vékony papírra íródott” kézirat másolata, de a szöveg alapján biztos, hogy valamikor szeptember 10-e után.

1974 és 1979 között e gimnázium és papnevelő intézet igazgatója volt.²³ Ebben D. F. arról értesíti Cserest, hogy ez év augusztusában II. János Pál pápa a Pro Ecclesia et Pontifice érdekmend keresztel tüntette őt ki „Isten ügyének a hűséges és kitartó szolgálatáért a ‘Paulinum’ Papnevelő Intézetben Szabadkán. Egyéni meggyőződésem, hogy a jó Isten ezt a kitiűntetést elsősorban az 1944-es események körül történt kutatómunkámért adományozta.” A levélből kiderül, hogy a *Halottak hallgatása* szerzőinek, Szűcs Márton és Kovács József halála után ő, D. F. fejezete be „úgy ahogy” a munkát, tíz példányban legépelte, és a következő helyekre, illetve személyekhez juttatta el a kéziratot: a szabadkai és a becskerekai püspökséghez, a zentai Szt. István király plébániára, a Magyar Televízió Századunk rovatához Budapestre, az Esztergomi Érsekséghez, Nemeskürthy István közvetítésével a Magyar Tudományos Akadémiához, a Szabad Európa Rádióknak Münchenbe, a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia munkaközösségnek Torontóba és dr. Teleki Béla jezsuita atyának Szegedre. Egy példányt megtartott magának. Kérte Cserest, küldjön neki egy példányt a *Vérbosszú Bácskában* című könyvből Kecskeméten élő fián keresztül, majd utalt arra, hogy az anyaggyűjtést sajnos nem tudták befejezni, s végül így fejezte be levelét: „Nagyon sajnálom, de nem tudok többet tenni. Én mozgásképtelen vagyok. A mai fiatalabb papok nemigen érdeklődnek az akkori események iránt. Az öregek – az egykor a szenttanúk – lassan elhalnak és az eseményekre feledés borul.”²⁴

A *Vérbosszú Bácskában*, ellentétben a *Hideg napokkal*, mindössze angolul és horvátul jelent meg. Az angol kiadás mentora a Torontóban élő Magyaródy Szabolcs, a Hunyadi Mátyás Öregcserkész Munkaközösség vezetője, a Corvinus Library alapítója és működtetője volt. Magyaródy és az író között az akkor az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozó Vekerdi József, neves nyelvész, orientalista, romológus közvetített.²⁵ A horvát kiadás politikai hátszelét a Jugoszláviából pár éve kiváló, identitását kereső Horvátország biztosította, fordítója Horváth László volt, aki egy évvel később a Horvátországi Magyarok Demokratikus Közösségének alelnöke lett.²⁶

A hazai irodalomkritika kevésbé volt lelkes, mint a *Hideg napok* megjelenésekor – s ez, megítélésem szerint, elsősorban a *Vérbosszú* műfaja miatt történt, hiszen nem regényt írt. Szubjektív történet szemlélete, az adatok „laza” kezelése azonban tőlük is jogos kritikát kapott.²⁷ Jómagam nemcsak történet szemléletével vitatkoztam, de számos egyszerű összeadási hibára is felhívtam a figyelmét, mivel nem ellenőrizte az áldozatok számára vonatkozó adatait, forrását, Szűcs Márton és Kovács József munkáját nem vetette alá még minimális forráskritikai vizsgálatnak sem.²⁸ Több

23 Vass Zoltánnak, Dongó Ferenc rokonának, valamint Msr. Miócs Józsefnek, a szabadkai Püspökségi Kalsszikus Gimnázium és Kollégium Paulinum jelenlegi igazgatójának szíves közlése. Lásd még Dongó Ferenc fiának, Dongó Zoltánnak apjáról írott rövid életrajzát: Dongó Ferenc–Kovács József–Gulyás M. Fulgencia–Savelin Zoltán–Bagi M. Romarika: *A martonosi egyházközség története*. Martonos, 2011. 217–218.

24 D. F. levele Cseres Tibornak, 1992. szeptember 2. In: Gergely Ferenc: *Cseres Tibor élete és munkássága a rendszerváltás kezdetén*. ArchivNET, 2009. 4. sz. http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/cseres_tibor_elete_es_munkassaga_a_rendszervaltas_kezdeten.html 12-13. A letöltés ideje: 2014. december 11.

25 Dr. Vekerdi József levele Cseres Tibornak, 1992. január 29. Uo. 5–6.

26 Horváth László levele Cseres Tibornak, 1992. április 8. Uo. 7–8.

27 Bundula István: *A pontosság kötelező*. Magyar Napló, 1991. október 4. 39–40.

28 Itt jegyezzük meg, hogy Szűcs Márton–Kovács József: *Halottak hallgatása. Reguiem 40.000 1944-ben ártatlanul kivégzett bácskai magyarért* című munkája pár évvel Cseres könyvének megjelenése után a

helységben annyi magyar áldozatot mutatott ki, amennyi meghaladta ezen falvak egész magyar lakosságának létszámát. Könyve azonban, állítottam akkor is és most is, komoly inspirációt adott a további kutatásokhoz.

A főként történelemszemléletét, forráskritikai hiányosságait bíráló méltatásokat azonban minden biznnyal ellensúlyozta a magyar közvélemény pozitív reagálása, és különösen a „bezdáni ember” 1992 decemberében (a nap nincs rajta a levélen) hozzá intézett levele. A bezdáni ember teljes nevét sajnos nem tudjuk, csak a szignója szerepel, Cs. P. Mivel azonban ma már ismerjük a Bezdánban kivégzettek névsorát, s abban két cs betűvel kezdődő Csapó nevezetű áldozat van, CS. P. vezetékneve tehát minden biznnyal Csapó (Péter, Pál ?).²⁹

„Kedves Mester! – kezdi levelét CS. P. – Valamikor úgy 32 évvel ezelőtt, amikor a 'Hideg napok' című könyve megjelent, s azt a Vígszínház előtti sátonnál dedikálta, úgy nyárelő tájékán, ott ólálkodtam egy ideig, miután a könyv megvásárlására szántam magam. Nem is annyira az újvidéki események izgattak, hanem sokkal inkább az, hogy foglalkozik-e azzal, hogy mi történt Bezdánban 1944. nov. 3-án. Mert amint mondani szokás, addig arról mélyen hallgatott a fáma. Pedig akkor ott az ún. szerb partizánok, fegyvertelen, ártatlan civil bezdáni magyarok tömeges legyilkolását hajtották végre, – köztük Feri öcsém, ki nemcsak testvérem, hanem legjobb gyermekkori pajtásom is volt – őt is megölték. S vele együtt az egyik nagybátyám, két kisgyermek édesapját, s jó néhány barátom, és sokan másokat. De az utasító és végrehajtó pribékekkel szemben jugoszláv részről semmiféle bírósági felelősségre vonás nem történt, – de tudtommal azóta sem! Akkor ott, a Vígszínház előtti könyvsátonnál tettem minderről említést, s Ön arra kért, hogy beszéljek részletesebben az ott történetekről! Amiről részleteket nem tudtam sokat mondani, mivel én akkor nem Bezdánban, hanem már szovjet hadifogságban voltam. Amint a fentieket elmondtam, legalább nekem úgy tűnt, mintha különösebben nem érdekelné, kételkedve hidegen hagyná e história! S én csalódva, bemutatkozás nélkül távoztam. Mint parazszi ivadék, akkor sok mindent nem tudtam... S ha sértőn, stíltalanul jártam el? Ezennel kérem szíves elnézését! (...) sajnálom, hogy akkor az Ön megítélésében tévedtem! Mert mint kiderült, hogy mennyire foglalkoztatta, s mennyire szívügyének tekintette a 44-es bezdáni véres események feltárását, természetesen írói eszközökkel. S bizonyítja azt nemrég megjelent »Bácskai vérbosszú« című könyve is... (...) sajnós más módon nem tudom, csak így leírva fejezem ki az Igazság, a humánium érdekében kifejtett tevékenységéért, rangos munkájáért a legmagasabb fokú elismerésem és hálás köszönetemet.”³⁰ Úgy érezhette, feloldozták.

Évtizedekkel a *Hideg napok* és a *Vérbosszú Bácskában* megjelenése után, amelyek a maguk idején sikerkönyveknek számítottak, joggal tesszük fel a kérdést, kiállták-e az idők próbáját? Ugyanúgy szólnak-e ma is hozzánk, mint a 60-as, illetve a 90-es évek elején? Ezt a kérdést az Írószövetség pár évvel ezelőtt már feltette, és *Újraolvasás* címmel szervezett tanácskozást, ahol, több más akkor sikeres szerző művével együtt,

Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1995. 1–2. számában (197–231. o.) jelent meg.

29 A két áldozat Csapó Ferenc 33 éves géplakatos, aki Cs. P. nagybátyja volt, és öccse Csapó Ferenc 19 éves földműves. Bővebben lásd Balla Ferenc–Balla István: *Bezdán története*. A jugoszláv közigazgatás bevezetésétől a termelő parasztszövetkezetek felbomlásáig (1944–1953). Tóthfalu, 2001; Balla Ferenc–Balla István: *A bezdáni vérengzés*, 1944. Topolya, 2013. Kutatásaik eredményeként úgy tudjuk, 146 magyar és német bezdánit öltek meg a partizánok.

30 Cs. P. levele Cseres Tibornak, 1992. december. In: Gergely Ferenc: *Cseres Tibor élete és munkássága a rendszerváltás idején*. ArchivNET, 2009. 4. sz.14. http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/cseres_tibor_elete_es_munkassaga_a_rendszervaltas_kezdeten.html A letöltés ideje: 2014. december 11.

nyilván nem véletlenül, a két Cseres-mű közül csak a *Hideg napok*at és a belőle készült filmet elemezték fiatal kritikusok. Ők egyetértettek abban, hogy a könyv mindmáig érvényes értékét, olvashatóságát az időfelbontás, a párhuzamos, hosszú monológok, a belső beszédek konfrontálódása, valamint a történelmi tények és az emlékezők lelkiismeretének, erkölcsi ítéletének divergálása adja.³¹

A *Vérbosszú* itt szóba sem került – de műfajánál fogva nem is kerülhetett, mert az irodalom esztétikai, formai szempontjai szerint ez a mű nem tehető mérlegre. Cseresnek ez a műve, véleményem szerint, az egyéni és kollektív emlékezet, valamint a történelem viszonyában ragadható meg, és mint ilyen azt üzeni a mának, mit nem szabad elfelejteni egy közösségnek. Ez a szubjektív történelemkönyv radikálisan áttörte a délvidéki magyarok elleni partizán vérengzés köré itthon és odaát politikai okokból emelt hallgatás falát, s a „*hideg napokkal*” együtt ennek a traumának történetét is beemelte a nemzeti emlékezetbe. Hatása sokkoló volt, nemcsak a kínzások részleteinek feltárása miatt, hanem azért is, mert kiderült, szó sincs „*magyar fasisztákról*”, a bűnösök elmenekültek, ártatlan civilek ezreit „*likvidálták*”, gyilkolták le, úzták el otthonaikból és fosztották meg tulajdonuktól.

Cseres könyvéből kétféle magyar emlékkultúra fakadt. Egyrészt a Jan Assman német történész által „*hideg emlékkultúrának*” nevezett emlékezet, amely az áldozat és a tettes összebékíthetetlen nézőpontjából közelíti meg a múltat, ahol a múlt „*megfagy*”, csak bosszú (vérbosszú) van, és nincs megbocsátás. Ebben a történelmi narratívában nemzetáruló lett például minden olyan történész, aki kutatásai alapján ki merte mondani, nem tekinti szentírásnak a partizán vérengzés áldozatainak Cseres által leírt 40 ezres számát, tovább kell kutatni a szerbiai levéltárakban. De ma már, nem függetlenül az időközben egyre több eredményt felmutató magyar és szerb kutatásoktól, felerősödött az ún. *befogadó emlékkultúra* híveinek hangja is, akik még a traumák parancsoló kibeszélése mellett is jövőorientált emlékkultúrát építenek, nyitottak a történelmi változások és a tudomány kritikai szemlélete iránt, s azon munkálkodnak, hogy a nemzeteket ne zárhassák be sehol egy hamis, soha nem létezett múltba, ne lehessen letagadni hatalmi megfontolásokból a múlt nem kívánatos eseményeit, és ne lehessen kijátszani egymás ellen a nemzeti traumákat.

Cseresnek a *Hideg napok* és a *Vérbosszú Bácskában* című mindkét könyve, így együtt, a 20. századi magyar nemzeti emlékezet nagy hatású műve, hiszen a traumák kibeszélése nemcsak tudományos kérdés, de legalább ennyire etikai kérdés is. Olyan művek, amelyek akarva-akaratlanul nyomot hagytak a múlt elbeszélésének történelmi narratíváján – magamról legalább biztos állíthatom ezt.

31 Szepesi Dóra: *A Rozsdatemetőtől az Adáshíbigig*. Fialat kritikusok a hatvanas, hetvenes évek elfeledett népszerű műveiről. Bárka online. 2010. december 18. <http://www.barkaonline.hu/helyszinintudositasok/1791-ujraolvasas-az-iroszoevetsegben> A letöltés ideje 2014. november 28.

Kelemen Lajos

Az irodalmi ismeretlen iksz

(Gy. Szabó András: *Legenda ez is*)

Tanári: a minőség, a példaadó színvonal sajátos keresztelése ez. Az energiák becsületes és gyümölcsöző felhasználásának összegeződése. Ha talán kicsit az öntőformák, képletek alkalmazását, a filisztertisztelést erősíteti is.

Ami tanári, az a maga nemében megoldott; és megnyerően magas fokon megoldott. A tanári jelző a professzionalizmusé. Hanem ez okos nobilitásban van egy csepp, tényleg csak egy csepp, mellékíz.

„Egyáltalán, létezik-e olyan olvasat, mely akárcsak megközelítően is egybeesik az alkotói elgondolással?” – kérdezi a könyvében Gy. Szabó András. S jó, hogy kérdezi! Az örökké iparkodó könyvesszéírókat mérlegvonásra készíteti: ennek állandóan ideje van. Véletlen volna-e, hogy Babits egy helyütt – örök érvényű kiszólásainak egyikeként, roppant találóan – az esszét az okoskodás műfajának nevezi.

Legelsőnek, ha majdnem kész dolgokra alapozottan is, mindenben lennie kell valakinek. Tudjuk, az esszé Montaigne szabadalma. Mit is színtelenítene az ő nagyságán, hogy előtte is születtek esszék? Olyan kiváló kollégák előzték meg az esszé-fundamentum munkálásában, mint például Kolumbusz, vagy éppen Sylvester János.

Mindenesetre az esszé (s ne sznobságból, hanem megvesztegethetetlenségünk végett, elegáns fölényrel ragaszkodjunk ez eredetihez: az *essai*, azaz kísérleti, átmeneti kompozíció), hatalmas stílusiskola; konstruktivitást, szabadságot, jó szerkesztőkészséget – és intellektuális szigort kíván; meglehet, épp ez utóbbi következménye, hogy az esszé, már ha kellően igényes, valóban okosságra tör. Tehát néha akaratlanul is okoskodik.

Vajon esetleges jelenség, vagy valami ravasz tartalmi játék következménye, hogy míg a *Legenda ez is* kurta *Beköszöntőjében* a szerző, Gy. Szabó András még csak véletlenül sem veszi a szájára az esszé szót, könyvének alcíme: *Irodalmi tanulmányok, esszék*.

Jó, hát ne akadunk fenn csekélyke ellentmondásokon. Utóvégre az esszé történetében is adódik ambivalencia; iskolás megjegyezni való, hogy a francia esszétípus racionális, levegős, ám meglepetésekre utazik. A klasszikus német esszé viszont irányoknak csakis a mélységet ismeri, ahová az emberlét nagy talányaihoz passzoló, úgynevezett végső válaszokért nyomul.

A *Beköszöntő* (amelynek nyilván fontosnak kell lennie, ha egyszer a könyv elején emezt-amazt propagálni hivatott), szóval e *Beköszöntő* egynemely diktumán muszáj elcsodálkozni. „Igyekeztem – fejtegeti a szerző – *élményszerűen, világosan írni*.” S aztán hat sorban magyarázza igyekezetét. Minek? Nem természetes kötelessége egy íróembernek, aki (alcím ide vagy oda) esszéekkel és cikkekkel áll elő, hogy élményszerű és világos beszédű legyen?

Ma persze nem csak minden lehet. Az ember túlmehet mindenben, és innen maradhat mindentől. Értjük tehát Gy. Szabó tanár urat. A természetes is magyarázatot kíván, nehogy félresodródjék az olvasó, és a végén még azt találja hinni, hogy valaki itt élménymentesen, a lehetőség szerint minél kuszábban ad elő; értjük a szerzőt és egyetértünk vele; mikor annyiféle írást ihlet a harc és a kicsinynek naggyá puffasztása, talán muszáj is előre kézbe venni és feltartani az igazolványt.

Amúgy a *Legenda ez is* a szeretet és a lelkiismeretesség sose lebecsülhető könyve. Visszahívás az irodalomhoz. És érvelés az irodalom mellett. „*Írni annyi, mint elveszíteni önmagunk iránti érdeklődésünket*” – mondja Camus. Hát hogyné: egyszeri önmagunknál valami többről, sűrűbből, teljesebből, valami szélesebb körűről van szó.

Könnyen előfordulhat, hogy a *Legenda ez is* írói indítékai között nem a legelső, de ettől függetlenül ugyancsak esedékes és aligha észre nem vehető sajátosága a kötetnek az, hogy amilyen remek krízis-teszt, olyan kérlelhetetlen lelkiismeret-vizsga: óhatatlanul is kérdez és mérlegel. Tarjuk-e, őrizzük-e, egyáltalán ismerjük-e valójában a szellem irodalmi nagyszerűségeit? Vagy netán Balassi, Zrínyi, Jókai,

Mikszáth, Illyés, Nagy László, Tolsztoj, Thomas Mann, mondjuk egy Sinkával, egy Wilderrel együtt – ne adja isten – félig-meddig már elejtett kincsek?

Gy. Szabó András az emlegetett szerzőket, és még jó néhány másik klasszikust, nemcsak olvastott, hanem bizonyos nagyságokat bizonyos szempont szerint, mint beszámol róla, elolvasott újra. Mínthogy egy adott aspektus, egy fix látószög kályhájától indul, nem nehéz kitalálni, hogy szillogizmusainak rögein, minden egyéb erőfeszítésével együtt, nagyobbára csakis az aspektusok révén eleve betájolható végkövetkeztetések és konzekvenciák mozaikját képes kiadni, a *Legenda ez is*. Azzal együtt mégis boldog lehet, aki a rész ekkora bőségéből ennyire közel jut a teljességhez.

A kötet egyik fejezetében azonban túlságosan is konokul igazolni akar valamit, ami – tegyük csak a kezünket férfiasan a szívünkre – úgy nonszensz, ahogyan itt előadatik. Az egész csupán azt a százszor eldarált, közismert banalitást hitelesíti, hogy a szellem tartományaiban szinte semmi sem bizonyíthatatlan, noha már a dolog cáfolata is lefektetve vár. Egyébként ugyanis, mint játékos pamfletnek, nemigen tekinthető a *Mikszáth és a posztmodern*. Semmi kétségünk nincs afelől, hogy Gy. Szabó András pontosan tudja, hogy a posztmodern elsősorban nem a literatúra őstörténetében fogant irodalmi relativizmus előrángatásával garcolta-metszette meg legártalmasabban az évszázados hagyományokból újuló szépirodalmat. Ahogy a szürrealista kép a legkevésbé sem a múlt századi szürrealisták találmánya volt, ugyanúgy nem az amerikai, illetve francia eredetű prózaválság lovagjainak leleménye sem az epika csereprekre törése, sem a láttatás viszonylagossága, a nagy eredetiségként lobogtatott relativizmus – ilyen alapon se vége, se hossza a posztmodern szerzőinek, s ahogy idevehető volna akár Mikes, idevehető volna Cervantes, s mégannyira maga a Biblia. Ennyire azért hadd ne legyen összetéveszthető a kölni dóm az építése közben keletkezett kóppal.

Még egy kérdéses írás, a *Bálint napja* tűnik helykitöltésnek; ez a másfél oldalnyi cikkecske Balassiról, azon túlmenően, hogy benne jól ismert szívügyéről, a Losonczy Anna iránti hiába-szerelméről és Balassiról esik szó, az egyvilágon semmi újat nem mond.

Pedig a karcsú könyv amúgy kicsoda bőkezű hírverése az irodalomnak! Gy. Szabó András tényleg betartja a szavát. Élményt kínál. Felesleges szakmai halandzsa és túlcifrázott mondatok nélkül, de érdekes módon mégis szemléletes és sokatmondó esszéikben (vagy legyen a szerzőnek igaza: tanulmányokban) népszerűsíti az igazán nagy irodalom egy alkalmi válogatottját. Ismeri, amit csak kevesen: elmélyed és komolyan beszél anélkül, hogy száraz, tudálékos fahangon, valamiféle lelki Szaharából levelezne az olvasóval. Tiszta, világos nyelvezet az övé; inkább törekszik csiszolt klasszicitásra, semmint egyéni zamatokra.

Mindamellet például ízléssel átjárt, hatalmas tudásanyagot épít az *Idill és utópia helyváltozása*, az *Egy út két állomása* című dolgozatokba. Az ismeretektől jószerivel kicsorduló kútfő és a tárgyszeretet jellemzi az „*Elhull a virág...*”-ot. Töprengésnek, tanításnak, bámulatos beleélésnek egészen ritka példája a „*Minden nájnek az ű nyelvén*”. Látjuk, hogyan hatja át az érzékeny ember kultúrája és morálja az érintettséget. Íme: akik az *Egy Nagy László-vers margójára* és a *Széljegyzet: N. L. és a régi magyar irodalom* című értekezésekben mélyednek el, többet is kapnak az alkalmi érintettségé: örömmel fogják konstatálni: Gy. Szabó András is egyike Nagy László mai, fogékony interpretátorainak. De ahogy a jó közvetítő folyton új terepre telepedik, nem kell-e óhatatlanul is átcapnia egy kicsit a saját hivatásán?

A szakemberek és az úgynevezett szakemberek olykor-olykor egész elrövidtlen hangsúlyozzák, azért nélkülözhetetlen és okulásokkal teli a klasszikusok, s velük persze az irodalomtörténet szemelgetése, tanulmányozása, hogy láthassuk: ki kinek a sugallatából, kezdeményezéséből, s ki miféle aktualitásból, társadalmi vagy tudományos anyagból, s mily ösztönből nőtt ki; miféle feladatokra látott rá, s utolérte-e egyáltalán ezeket a feladatokat.

Magától értetődik, hogy az irodalmi tájékozottságba mindez problémátlanul beleillik.

Az originális művek és az olvasók között azonban rejlik egy merőben különös képlet. Tessék ezt egy kissé félreérteni: az ominózus képlet – ne ijedjünk meg a kijelentéstől – megoldható. (Szerzők és olvasók, ti mind költők vagytok.) Csakhogy akárhányszor oldjuk is meg, a képletekben szokásosan szereplő ismeretlen iksz értéke valamiképpen mindig más lesz. Éppenséggel értékeinek variációiban igazolódik. Az irodalmi ismeretlen iksz mindig legenda is.

(Magyar Napló, Budapest, 2014)

Sümei György

„Éltem és művész voltam”

Telcs Ede szobrász visszaemlékezései

Kevés az olyan, a 19. század végén tanulóidejét töltő és a 20. században kiteljesedő pályát befutó szobrászművész, aki megírta a visszaemlékezéseit, s meg is jelent. Ilyen Róna József, amely a *„bőbeszédűsége ellenére is fontos forrás a kor szobrászatáról”* (Egy magyar művész élete I–II. Bp., 1929) és Beck Ö. Fülöpé (*Rippl Rónai József és Beck Ö. Fülöp Emlékezései*. Bp., 1957). Születtek ugyan a következő generációban is fontos memoárok (pl. Ferenczy Béné), de olyan, amelyik érdemben foglalkozna Telccsel – nincsen. Csupán Beck Ö. Fülöp említi („plaketttrajongó”), ám a személyes kapcsolatukban ambivalens elemek jelentkeztek.

A Baján született, ám iskoláit Szabadkán végző Telcset a bajai múzeumügy és képtár-építés lelkes szervezői, elsősorban Miskolczy Ferenc festőművész, a képtár őre bajaiként tartotta számon, így kereste föl, és Telcs műveinek jelentős része, valamint az életére/művészetére vonatkozó dokumentumok gazdag gyűjteménye a szülőhely okán került az akkor dinamikusan gyarapodó bajai múzeumba. Vagyis e mostani kötet valójában annak a kiterjedt múzeumszervező, képtárépítő tevékenységnek köszönhető, amelynek során 1936-tól az Oltványi Imre gyűjtötte és a vele párhuzamosan ajándékozott képzőművészeti alkotások – köztük jelentékeny Nagy István-kollekció – jelölték ki az intézményi kereteket.

Telcs Ede (1872–1948) szobrász- és éremművész visszaemlékezéseit élete végén, valójában akkor vetette papírra családi és ismerősi biztatásra, amikor már bevégezte a szobrászati tevékenységét. Valamiféle rálátással, a lezajlott események s a múlt élete fölötti, bizonyos távolságot tartani tudó szemlélettel vetette papírra emlékeit. Mintegy írásos beszámolót, összefoglaló mérleget készített élet- s művészi pályájáról. Ráadásul évenkénti előrehaladásában, változásában, fejlődésében próbálja kibontani életének a fonalát, s ettől lesz valamiképpen annales-szerű a beszámoló, időrendbe szedett. A szigorú időrend természetesen néha megtörik, időben előre- vagy hátralendül, ahogy az érintett téma vagy probléma éppen megköveteli, ahogy az emlékezés üteme, a fölmerülő emlékek diktálják. Ahogy az lenni szokott, az idős emberek emlékezete jobban, részletesebben tudja fölidézni a gyermekkori emlékeit, mint a későbbieket. Telcsnél is így van ez, hiszen visszaemlékezései legrészletesebb leírásai fiatal éveit, tanulóidejét idézik. Szülővárosáról, Bajáról vajmi kevés emléke maradt, s nem is tudott ilyet rögzíteni az „egy csokor átélt, megbízható adatot tartalmazó” szövegben: *„körülbelül két éves lehettem, mikor szüleim Bajáról Szabadkára költöztek. Legrégibb emlékeim tehát Szabadkával kapcsolatosak.”* Érdekesek ezek, áradó folyammá gazdagodnak a Völgyi bácsi óvodájától, a *„nem voltam képes megtanulni, hogyan kell a tollat szabályszerűen fogni”* emlékétől egészen a gimnazista évekig, a Kosztolányi igazgató úrral (Kosztolányi Dezső édesapja) történt incidensig vagy a latin bukásig. Eleven átéléssel idézi népes családjá, testvérei hétköznapijait, s mindig nagy sze-

retettel rajzolja édesanyja alakját a változó időben. A legérdekesebb részek a művészet felé irányulásának, az első tapogatózásoknak még bizonytalan, ám egyre határozottabbá váló lépései: a kézi rajzot nem szerető, nem gyakorló rajztanárai ellenszenvre („*az új rajztanár /.../ örökölte a régi tanár irántam való ellenszenvét*”), majd az őt nagyon is vonzó festéktörés Sauer művésznél, és a művészalmok fönntartása, megerősödése: „Nádpálcával se lehetett leszoktatni a rajzolásról.” Dicséretre méltó kitartással ragaszkodott az elképzeléseihez: először Pesten próbált szerencsét kőfaragóknál (Stróbl Alajos szobrászművész elutasítását élete végéig érzékenyen, fájón emlegette), majd Bécsbe került Edmund von Hofmannhoz. Amikor már anyagismeretben, egyes fogások begyakorlásában biztos lehetett, beiratkozott a bécsi képzőművészeti akadémiára, ahol ösztöndíjából próbálta fönntartani magát. A szabadkőművesek – látva első sikereit – havi rendszerességgel folyósított összeget juttattak a számára. Helmer majd Zumbusch tanítványaként kitűnő eredménnyel, számos díj nyerteseként végezte el a bécsi akadémiát. Szemléletében, fölfogásában előrelátóbb, mint amit az akadémiai oktatás egyes idejétmúlt, megsontosodott elemei sugallnak. Elítéli az antik (gipsz)minták rajzolását („*untam az antik fejeket*”), s a naturalizmushoz közele, korszerűbb elv szerint vallja: „*szerettem volna én is természet után dolgozni*”. Vágya teljesült, mivel „*az Akadémia második tanfolyamán fejeket mintáztunk természet után*”. Bécsben kezdett járni művészársaságba: Arthur Schnitzler, Félix Salten, Richard Beer-Hofmann és Hugo von Hofmannsthal tartozott közéjük többek között. Ezzel a háttérrel és bécsi mesterei ajánlóleveleivel próbált Pesten szobrászi pályát kezdeni. Hiába volt a főváros jó fejlődési, építkezési lendületben (a kiegyezéstől az első világháborúig), kezdő szobrásznak mégsem volt könnyű munkához, különösen megrendeléshez jutnia. Már a megbízások, egy-egy épületdíszítési feladat (ornamentika-készítés, plasztikai értékű mű: dombormű, szobor létrehozása) is komoly szakértelmet s megbízható gyakorlatot, valamint kapcsolatokat követelt. Mindezeket túl ahhoz, hogy alkotóként is megismerjék (az ún. nagyközönség és a szűkebb szakma egyaránt), kiállításokon kellett szerepelnie megfelelő rendszerességgel. Ezzel még nem lett volna problémája, hiszen a tárlatokon való részvételhez csupán szorgalmas és következetes, szívós munkálkodás kellett, valamint az, hogy a beküldött műveket a kiállítási bizottságok bemutatásra alkalmasnak találják. Telcs érmeit, plakettjeit, kisplasztikáit és domborműveit rendre kiállította, jobbára a Múcsarnok tárlatain, ezért is született róla ilyen művészettörténeti ítélet: „*a múcsarnoki szemlélet szobrászai közül a leginkább említésre érdemes Telcs Ede*”. Kétélű mondat, mivel a múcsarnoki szemlélet évtizedeken át a maradinak, a konzervatívnak volt a szinonimája, de akit közülük kiemeltek, az egyfajta színvonalat mégiscsak képviselt. Telcs a bécsi iskolázottsága ellenére a francia éremstílus jegyében dolgozott (a legpregnansabb képviselője Beck Ö. Fülöp), s számos érem, emléklakett egyesületi vagy egyéni megrendelésre (vagy a művész ambíciójából) került ki a kezei alól. Műveit „*vagy a rutinosan komponált hűvös klasszicitás vagy a /.../ kellemkedő negédedesség jellemzi*”. Ez utóbbi minősítésre elsősorban a zsánerjeleneteket megrögzítő kisplasztikái sorában találunk példákat. A *Magyar művészet 1890–1919* című korszak-monográfiából (Akadémiai Kiadó, Bp., 1981) az eddig idézettek lezárásaként ideírom még életműve summázásaként: Telcs „*képességeit tekintve szűk skálájú volt, hiányzott belőle a monumentalitás iránti érzék éppúgy, mint a nagyvonalú dekorativitás. Igazi területe a kisműfajokban megnyilvánuló lélekrajz*”, vagyis a pszichikai jellemző erejének műveiben megnyilvánuló jelenlétét értékeli a művészettörténet. A főnti rövid idézetek képesek bemutatni Telcs értékelésének ellentmondásosságát.

A napló elé illesztett művészettörténeti tanulmány (Vincze Gabriella munkája) sorra veszi síremlékeit, emlékműszobrászatát, éremművészetét, festő- és iparművészeti tevékenységét, valamint épületplasztikai és köztéri munkáit. Ez utóbbiak megélhetési, egzisztenciális szempontból a legfontosabbak, hiszen egy-egy nagy köztéri munka akár több

évre szóló megélhetést tudott biztosítani a szobrászoknak. Természetes, hogy ezekért folyt mindig a legnagyobb harc. Telcsnek is kijutott a pályázatokból, de azok keserű tapasztalataiból is (pl. Erzsébet-emlékmű). *„Megaadtak nekem minden tiszteletet, beválasztottak minden zsűribe, s ezáltal megakadályozták, hogy a pályázatokon magam is részt vehessek.”* Ám a milleniumi együttesbe került művei, a szerzőtársakkal együtt alkotott sikeres Vörösmarty-, és különösen a kecskeméti Kossuth-szobor fontos művekké váltak, bizonyítva azt is, hogy pályázatokon vagy a pontosan artikulált megrendelői igényekre is képes volt kellő elmélyedéssel maradandó köztéri szobor megalkotására. Életművében erre a legjobb példa a kecskeméti Kossuth-szobor, amelynek a megalkotására az akkor szokásos pályázat mellőzésével egyenes megbízást kapott. (Fadrusz Jánost akarták megbízni legelőbb, de az ő korai halála megakadályozta ezt.) Kada Elek polgármester közvetlenül, a megrendelő biztonságával tárgyalt Telccsel. A szoborbizottság szándéka ez volt: *„a város méltóságának megfelelő szobrot építeni”*. Feltételeik között az is szerepelt, hogy *„a szobor nagyságának legalább akkorának kell lenni, mint a szegedi Kossuth szobor”*. Telcs meg tudott felelni az elvárásoknak: méltó, és valóban reprezentatív, az alföldi toborzókörúton járó – így Kecskeméten is megfordult – Kossuthot szuggesztíven, erőteljes alakban jelenítette meg. Egyetlen problémás része volt a kompozíciónak: a majdnem teljesen ruhátlan, Rodin *Gondolkodóját* idéző mellékalak. Ez elsősorban Telcsnek bravúros mintázási tudásáról tesz tanúbizonyosságot amellet, hogy a kezében kiegyenesített kaszát tartó férfi hadba szólítható, harcba hívható – a kossuthi hagyomány szerint. *„Az én magyaromnak szinte minden izma megfeszült, mintha ugrásra készen állna, s csak Kossuth jeladására várva, hogy – »ha még egyszer azt izeni« – a másik kezében tartott kiegyenesített kaszával rámenjen az osztrákra”* – írta, mintegy a mellékalak funkcióját megvilágító magyarázatként Telcs a naplójába.

Telcs naplójának igen hasznos kiegészítéseként értékelhetjük Székelyné Kőrösi Ilona: *A kecskeméti Kossuth-szobor története* című dokumentumkiadványt (Kecskemét, 2002), mely a mű keletkezését, a szobor-eszme fejlődését, majd az alkotás készülését, a szoborbizottság teljes tevékenységét ugyanúgy bemutatja, mint az avatásakor lezajlott országos ünnepséget, a meghívottakat, az elhangzott beszédeket, és még a disztribúció sokatmondó menüjét is – dokumentumokkal, fényképekkel gazdagon. Összességében kitűnő példája e kiadvány annak, hogy a fontos, városképi jelentőségű köztéri alkotás hogyan épült be, milyen módon szervesült Kecskemét kultúrtörténetébe.

A naplója további érdekes, izgalmas és kockázatos fejezeteit sorolja elő a szobrász életének. Díjait, kiállítási sikereit, művei keletkezését, az egyes munkákban együttműködő partnereit (pl. Maróti Géza, gróf Bánffy Miklós), élete fordulóit (hollandiai évei). Az alapvetően baloldali beállítottságú, magatartásában következetes és karakteres Telcs díjat, nemesi címet utasított vissza. A képzőművészeti élet alakulásának fonákságait (pl. egyesületek és ellenegyesületek harca) ugyanúgy szemügyre veszi és rögzíti, mint a segítséget nyújtó baráti körét: *„Aurora-beli barátaim !.../ kieszközlötték, hogy felvétessem arra a listára, mely az első kivételezettek tartalmazta”* – jegyzi föl élete legnehezebb idejéről, a családját is érintő zsidó elhurcolásokról.

Telcs naplója elsődleges művészettörténeti forrás az alkotó életének alakulásáról és művészetéről. A kiadvány kitűnő részletességgel jegyzetelt, csupán egy apróság említendő: a 163. jegyzetből hiányzik ifj. Mátrai Lajos bemutatása. Problémásabb az, hogy a 444. jegyzetben 1948. július 17., míg a 265. oldalon ugyanezen év május 8-a szerepel halálózása dátumaként.

Telcs 1926-os, 1929-es, valamint 1930-as utazásait rögzítő úti naplói tovább színesítik és árnyalják az életútját. Talán a visszaemlékezéseiben és a naplóiban előforduló képzőművészekről az eligazító minimumhoz képest túlzottan részletesre sikeredett a kislexikon (55 nyomtatott oldal). A Telcs-életmű még részletesebb és alaposabb megismerését jobban

szolgált volna, ha a jegyzetekben bőven hivatkozott, a bajai múzeumban őrzött fontos leveleiből adtak volna közre. Ahogyan, sajnos, azt is észrevételeznünk kell, hogy a különben nagyon hasznos, a bajai gyűjtemény Telcs műveiről készített összesítő listából hiányzik a művek mérete és jelzése, pedig ezen adatok szerves összetevői az elvárható pontos műmeghatározásnak. Telcs alkalmi verse, leszármazottai sora és névmutató, valamint dokumentumfotók és művei válogatott reprodukciói teszik jól használhatóvá a hasznos, a bajai múzeum fontos gyűjteményi együttesét is középpontba állító kiadványt. Ráadásul fontos, művészettörténeti forrásértékű publikációval bővíti a szobrász-önéletrészeket, hiteles visszaemlékezéseket.

(...Éltem és művész voltam. Telcs Ede visszaemlékezései és útinaplói. Szerkesztette, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: Merk Zsuzsa–Rapcsányi László. Türr István Múzeum Múzeumbarátok Köre Alapítóványa, Baja)

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.

print 2000
NYOMDA KFT KECSKEMÉT

6000 Kecskemét, Nyomda u. 8.
Tel.: +36 76 501 240; Fax: +36 76 501 249
E-mail: info@print2000.hu
www.print2000.hu

Folyóiratunk megjelenítését a Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Kulturális Alap

támogatja.